

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Hayoć hin krônnerę

Banasēr, Sksnak

[Paris], 1903

urn:nbn:de:hbz:5:1-149552

Goussen

3560

Goussen 3560

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Journal 3560

Հ Ա Ն Գ Է Ս

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ե Ի Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Ե . Տ Ա Ր Ի 1903	Տարեկան 15 ֆր. = 6 Ռբլ. = 3 Դոլար	ՕԳՈՍ-ՍԵՊՏ. ԹԻԻ 8-9
---------------------	--------------------------------------	-----------------------

Հ Ա Յ Ո Ց Զ Ի Ն Կ Ր Օ Ն Ն Ե Ր Ը

ԳՐԵՑ

Ս Կ Ս Ն Ա Կ Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

— Է Ի Է —

3560

Հ Ա Մ Մ Մ Մ

Մ Մ Մ Մ Մ

Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ

206

<p>Մ Մ Մ Մ Մ Մ</p>	<p>Ա. Ղ. Զ. Ն. Ա. Կ. Ի. Ս.</p>	<p>Մ Մ Մ Մ Մ</p>
--------------------	---------------------------------------	------------------

Ա.Ն.Ա.Զ.Ի.Ս. — Ա.Բ.ՈՒ.Ս.Ե.Ս.Կ.Ի.Ն.

Ինկառ Սեպ. 23/6 Հոկ. 1902

Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ

Կ. Փ. Ի. Կ. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո.

Մ Մ Մ

Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ Մ

ՄՈՒՏՔ

Մեր Ազգ. պատմիչներէ մի քանիներու մէջ միայն քրիստոնէութենէ առաջ Հայոցս կրօնին վրայ փոքր ինչ տեղեկութիւններ կը գտնուին . ստոնցմէ առաջինն է Ագաթանգեղոս՝ որ Գ. դարուն սկիզբը, ի ձեռն Գրեթոր Լուսաւորչի քրիստոնէութիւնն սարածուելուն առթիւ, մեհենից ու զից կործանուին պատմելուն՝ անոնց նկատմամբ ինչ ինչ ծանօթութիւններ կուտայ: Նոյն դարուն վերաբերող Չենոր Գլակայ եւ Փաւստոս Բիւզանդացոյ գործոց մէջ ալ կան առ այս կարեւոր տեղեկութիւններ, սակայն աւելի ճոխ է յաջորդ դարուն ապրող մեր ազգային պատմահայրն Մ. Խորենացի, որ ՚ի սկզբանէ անախ Հայոցս ընդհանուր պատմութիւնն գրելուն՝ անցողակի կը յիշատակէ նախնի հայկազանց կրօնական ինչ ինչ հաւատքն, ու միայն Արշակունեանց հարստութեան հիմնադրութենէ կը սկսի անոնց զիցապաշտութեան մասին տեղեկութիւններ հաղորդել:

Ե. դարու գրողներէն Եղիշէ պատմագիրն եւ Եզնիկ իմաստասէրն իրենց ժամանակի Սասանեան պարսից զէնն կը ներկայացնեն մեզ՝ զոր Պարսիկք իբր տիրող ազգ սախլէին զճայս ընդունիլ զայն, կրօն՝ զոր հաւանականարար Հայք յառաջ քան զքրիստոնէութիւն պաշտած էին: Յիշատակեմք եւ Անանիա Շիրակացի՝ Ը. դարու գիտունն՝ որ կը հաղորդէ մեզ՝ մեր հեթանոս նախնեաց հաւատարեաց մասին երբեմն ծանօթութիւններ:

Ուստի այս ցիրուցան տեղեկութիւններով ու օտարազգի մատենա գրոց յիշատակութիւններով հարկ էր գրել ու վերակազմել Հայոց հին կրօնի պատմութիւնն: Այս յանդուգն գործն ձեռնարկեց հայազգի մեծանուն բանասէրն Մկրտիչ Էմին՝ որոյ գործն «Հետազօտութիւնք հայկական հեթանոսութեան վրայ» (1). Հայոց հին կրօնի պատմութեան հիմնաքարն պիտի մնայ միշտ . ապա գրեցին առ այս ՚ի հայազգեաց Մ. Չերազ «Ծանօթութիւնք հայկական գիցարանութեան վրայ» (2) Զ. Ս. Նազարէթեան «Հայք եւ հայ գիցարանութիւնն» (3) Զ. Սարգսեան Ագաթանգեղոս եւ իր բազմադարեան գազանիքն» (4) նշանաւոր գործին

(1) Հրատարակեալ ՚ի Ռուս քարթու (1864) ուր նոյն արիւն քարզման նկատ փրակներէն եւ հրատարակեցաւ ի «Հանդեսին Արեւելից» ի Փարիզ եւ նուսկ ուրեմն «Յոյս» հանդիսարանին Արմաշու ի նայ լեզու (1871):
 (2) Arménie. Ամսաբերք ՚ի Փարիզ (1892—93).
 (3) Բազմալեզ « ՚ի Վեհեթիկ 1893 . 94.
 (4) Վեհեթիկ 1890.

ժ. գլուխալին: Յիշատակեմք հասե. Հ. Տաշեանի «Ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեկայ գրոց» (1) եւ Պատկանեանի ինչ ինչ հրատարակութեանց տաթիւ հմտալից ծանօթութիւններն: Վերջապէս գարուս բազմալատտակ հայագրի մեծ բանասերին Հայր Ալիշանի «Հին հաւաք Հայոց» (2) որ Հայոց հին կրօնի մասին ծանօթութեանց ճոխ ամբարանոց մ'է:

Եօտարագրեաց Տրբոկորա (Ուսուցիչ Արեւելեան լեզուացի համալսարանին կէթթիւնի) իր Gesammte life abhandlungen ի (1866) Armenische studien ի (1877), եւ Ազաթանգեղոսի (1889) հրատարակութեանց հմտալից ծանօթութիւններոջն եւ Հիւրչման (Ուսուցիչ բազմալատտակ բանասիրութեան Աթրազդուրիի համալսարանին) իր Armenische grammatik ի (1897) տաթիւ կուսան կարեւոր անգեղութիւններ ուրագրատութիւններ:

Օտարագրեաց տաւյս գրութեանց մէջ գլուխ գործոց մ'է Հ. Գեղելերի (Ուսուցիչ Իէնսի համալսարանին) «Հեռագոտութիւն հայ գիշարանութեան» (3): Յիշատակեմք վերջապէս Փարիզու Արաւելեան լեզուաց Վարժարանի ուսուցիչ Գարիէրի «Հեթմանո Հայաստանի սեթ սրբարաններն բա Ազաթանգեղեկայ եւ բա Մ. Արեւնացոյ քննական ուսումնասիրութիւն» անուն գործն (4) որ նշանաւոր է նամանուանոց Հայր Պարոնեանի հմտալից քննադատական պատասխանագրոջն (5): Պէտք չէ մոռնալ նաեւ Ս. Շատիկէլիւրդի «Իրանական ազգեցութիւն Հին Հայոց կրօնական հաստատուաց վրայ գրութիւնն» (6):

Այս ամէն միտայն գրաւոր գարու յիշատակարանոց վրայ հիմնեալ աշխատասիրութիւններ են, կը մնան զեռ սեպածեւ արժանագրութեանց յայտնութիւններն որք աւելի հնագոյն ժամանակի կը վերարերին. զորս լուծել ու լուսարանել կը փորձեն օտարագրի մտնողեաներէ զառ 'ի մերայնոց կ. Բամաջեան եւ Հայր Աննայիճեան, եւ հետստ գտիրան յայտնութիւններն որք զեռ հողին ծոցն պահուած կը մնան, եւ որք արդէն մասնական բուսական արգիւնք ստած են մեզ:

Մենք յիշատակեալ գիտնոց չկրցածն ընելու յաւակնութիւնն չունիմք այլ միտայն անոնց աշխատութիւններն ի մի հաւաքելով պիտի փորձեմք պատկերել Հայոց հին կրօններն ու պիտի ջանամք ճշգիւլ անոնց իւրաքանչիւրի շրջանն:

(1) Վիեննա 1891.

(2) Վենեթիկ 1895.

(3) Թարգմանեալ 'ի Հայ Ե. Յ. Թորոսեանէ 1897 Վենեթիկ.

(4) Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne d'après Aghatange et Moïse de Khoren. Etud. critique. Paris 899. Թարգմանեալ ի Հայ ի Հանդես Անտոնեայ 1899 'ի Վիեննա.

(5) «Բանասեր» Հասար Ա. Պրակ Գ. (1899) եւ Հասար Բ. Պրակ Ա. Բ. (1900) Պարիս:

(6) Մոսկուայի Կայս. Հնագ. ընկ. տարեգրութիւնն 1901 փայտածարար 'ի Հայ Թարգմանեալ ի Բագմալիկի 1901—1902:

Քրիստոնէութիւնն թէպէս նոյն իսկ Ա. դարուն մուսք գասծ է 'ի Հայս՝ սակայն Գ. դարուն սկիզբն միայն ձեռամբ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատայ եղած է երկրի պաշտօնական կրօնն: Յառաջ քան զայն դիցապաշա էին Հայք, Արշակունի հարստութեան հիմնարկութենէն ի վեր (150 Ն. Ք.), կրօն զոր Պարթևք իրենց նեա բերին ու ընդունել տուին ինչպէս պիտի տեսնամք: Այդ 4¹/₂ դարու շրջանէն առաջ Հայք Ջրագաշտական էին իրենց գրայի եւ քոյր ազգի Պարսից նման, կրօն որ հաւանականարար Քրիստոսէ Յ գոր առաջ ծնուց տասած եւ Պարսիկ տիրապետութեան նեա մուսք գասծ էր ի մեզ: Հայք շուրջ 4 ու կէս դարեր ալ Ջրագաշտի կրօնին հեռեւողք եղած են: Պարսիկ կայսրութեան ենթակայ ըլլալէ առաջ շուրջ 9 դարեր (15—6րդ) սերտ յարաբերութեան եւ շփման մէջ եղած են Ասորեստանեայց նեա, եւ անոնց նման բնութեան երեւոյթից եւ երկնային մարմնոց պաշտամունքն (Մազդէութիւն) ունեցած են, որպէս ցոյց տան ազգային սեպածեւ արձանագրութիւնք. վերջապէս յառաջ քան զայս անշուշտ բնագոյն եղած են մեր նախնիք որպէս ամէն հին ազգերն:

Երբէք երեւակայելու չէ թէ՛ նորամուտ կրօն մը կարէ արմատապէս ջնջել իր նախորդն ու անոր վարդապետութիւնն. ոչ, ընդհանրապէս հինն նորին քով կ'ազդի մամսնալ մը, ու ապա նորն հինէն փոխառութիւններ կ'ընէ, անոր վրայ կը կերտուի, անոր ձեւն կ'աւնէ շատ անքամ մտղովրդեան աւելի ընդունելի եւ հասկանալի գտնալու համար: Արդարեւ Բնագաշտութիւնն որ հաւանականարար մեր ամենէ հին կրօնը եղած է՝ իր վարդապետութիւններն ապրած են ոչ միայն Ջրագաշտական դարերուն՝ այլ եւ կուսպաշտական շրջանին՝ որպէս ցոյց տան մեր պատմչաց նկարագրերն եւ նոյն իսկ այսօր՝ 16 դարերէ ի վեր քրիստոնէութիւնն ընդունելէն տեք՝ ունիմք բնագաշտական, զրագաշտական եւ կուսպաշտական վարդապետութեանց ինչ ինչ հաւատալիքներն եւ սովորոյթներն գոնէ մտղովրդական նախապաշարման ձեւին սակ:

Պիտի ջննամք որչափ հնար է այս զանազան շրջաններու կրօնի վարդապետութիւններն ներկայել ու զանազանել. իցիւ թէ կրնայինք հասնիլ մեր նպատակին:



Ա.

ԲՆԱՊԱՀՄԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԿՐԻՍ

Բնապաշտութիւն կ'անուանի երկրիս ու տիեզերաց զանազան աւար-
կայններն պաշտելու կրօնն: Երբեմն Բնապաշտութիւնն կը կայանայ
միայն երկրիս գլխաւոր անկենդան տարերց պաշտաման մէջ, որպէս Հող
Ջուր, Օդ, Հուր, որ Տարրապաշտութիւն կը կոչուի. ուրիշ ատէն՝ ապրող
մարմիններն ալ՝ կենդանիք եւ բոյսք՝ պաշտաման առարկայ կ'ըլլան եւ
կենդանապաշտութիւն ու Բուսապաշտութիւն անուան կ'առնեն:

Երբեմն ալ Երկնից կամարն եւ կամ զայն զարգարող երկնային մար-
միններն Արեգակ, Լուսին, Մոլորակք եւ Աստեղք մարդոց յարգանաց
նիւթ՝ եղած են, եւ այդ կրօնն Աստղապաշտութիւն, Աղբարձ կամ Քաղթ-
ութիւն կոչուած է, զի Քաղթացիք եղած են երկնային մարմնոց
ուսմամբ ու պաշտամամբ պարապող ամենէ՛ հին գլխաւոր ազգն: Ժողո-
վուրդն անշուշտ նիւթն կը պաշտէր, սակայն հաւանականաբար կրօնա-
դիրներն եւ զարգացեալներն այդ ձեւերու տակ պաշտէին երկրիս
տարերաց, ապրող էակաց եւ երկնային մարմնոց ներքին ուժն, զօրու-
թիւնն ու երեւոյթներն:

Աստ Բնապաշտութիւն անուան տակ պիտի քննեմք միայն տարե-
րաց եւ ապրող մարմնոց պաշտամունքն. իսկ Քաղթակահուսթիւնն
առանձին գլխոյ նիւթ պիտի ընեմք:

Բնապաշտութիւնն նախնական ժողովրդոց կրօնն եղած է գրեթէ
ամէն ուրեք, եւ Տարրապաշտութիւնն անոր ամենէ՛ միամիտ ձեւն որ
հիներու ընդհանուր կրօնն էր: Հնդկիկներն, Յոյններն հաւանականաբար
եւ այլ Հնդկիկ-Սելթովական ազգերն տարրապաշտ եղած են, նոյնն եղած
է եւ մեր գրացի համացեղ Փոխքեցոց, հիւսիսի Սկիւթացոց, հարաւի
Սեմացոց համար. որոյ յաջորդած են բնապաշտութեան այլ ձեւերն՝
աւելի ընկերանալով քան անոնց հետքն ջնջելով՝ անոնց սեղն բռնելու
ինչ որ հաւանական կը թուի եւ Հայոցս համար:

Նախնեաց մասնադրութեան մէջ կը նշմարուին ոչ միայն նշանաւոր տաքրերու լերանց, ջուրց, հողմի եւ հուրի, այլ եւ բուսոց ու կենդանեաց յարգումն եւ պաշտօնն: Հաւանականաբար այս ամէնը մէկէն մեր նախնեաց պաշտաման շարժանացան, այլ հեղհեաէ բարդուեցան: Հնար չ'եղաւ մեզ առ այս որ եւ է դասակարգութիւն զնեւ ըստ ժամանակի, ուստի անարժէք են ունէ ձրի ենթադրութիւնք: Ն.յլ կրօններ Տարրապաշտութեան յաջորդելուն՝ նախնական հաւատքին հաւատարիմ մնացողներ ապաստանեցան ապառաժու ամուր տեղեր, շարունակելով անդ իրենց սարրապաշտութիւնն, որք մինչ Քրիստոնէութեան առաջին դարերն շարունակուեցան, ինչպէս պիտի տեսնամք:

Ապասելով որ մեր ազգային սեպածեւ արձանագրութիւնք եւ կամ այլ յիշատակարանք մեզ աւելի ճիշտ ծանօթութիւններ տան՝ մեր նախահարց հինաւուրց կրօնքին մասին՝ ջանամք մեր նախնեաց մասնադրութենէն քաղուած նիւթերով գաղարար մը կազմել մերայնոց Բնապաշտական տարրեր ձեւերուն վրայ ունեցած հաւատարեաց .

1. ՏԱՐՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Կերիմք. — Հողի պաշտաման մասին որ եւ է յիշատակութիւն անձանօթ է մեզ. սակայն լերանց եւ նամանաւանդ հրաբխայիններու նկատմամբ յարգանաց հեռքեր կան:

Հայաստանի լերինք՝ նամանաւանդ հրաբխայինք որք կոնաձեւ յանկարծ կը բարձրանան յ'երկրէ յ'երկինս ու իրենց գագաթներ ամպերու մէջ կը կորսուին՝ հաստատելով կարծես երկիրս երկնից միացնող կամուրջներ, լերներ որք զեռ կը միայն մեր նախնեաց օրօք, բոց կ'արձակէին, ու մերթ գոռալով երկիրն կը զզրցէին ու մերթ իրենց ժայթքումներով կը պատժէին զմարդիք բնականաբար սարսափ կ'ազգէին երկրի նախնական ժողովրդեան ու նախնեաց, որով եւ եղան պաշտաման առարկայ:

Այս դասակարգին կը վերաբերին Մասիս ու Արագած: Վանայ ու Սեւանայ լիճերն արդէն ինքնին խառնարաններ են ու շրջապատուած հրաբխային լեռներով, որպէս Գրգուռն, Ներքովլ, Թոնարակ, Սիբան, եւն:

Մասիսի մեր պատմագրաց առած Ագաս ամականն, անդ Քաջերու բնակութեան վայր ըլլալն ու Արաշէսի անէձքն ապացոյցներ են նորա պաշտաման:

Հայք իրենց զրացի Պարսից նման ամսուան իւրաքանջիւր օրերն մէն մի Սձոց ու Շահապետաց նուիրած էին, ու Հայոց ամսոց օրերէն մի քանիներն լեռանց յատկացեալ էին: Մասիս, Արագած, Վարագ, Կորդ-

ուիք, Գրգուռ, Պարխար, Նպաս, Մանի, ևւն. իրենց նուերիալ օրեր ունէին (Ըստ Շահան Զրպետի). որ սպացոյց մ'է այդ լերանց պաշտաման:

Երբ այս հրաբխային լերանց զըրզումներ վերջ գտան այդ լերանց կրօնի պաշտօնեայններն անոնց քարայրներու մէջ հաստատեցին զարբնոցներ, ուր բնականին նման զըրզումներ, ճայթումներ և փայլատակումներ յատաջ բերէին. որք ժողովրդեան ահ ու սարսափ կ'ազդէին: Այսպէս կը բացատրուի Անձեւացեանց կանգուար ու Աղուաի քար անուն լերանց միջև Դարբնոց քար անուանեալ տեղին հաստատեալ զարբններն՝ որոց հանդիպեցաւ Ա. Բարթո իմէոս առաքեալն, ուր կանգնեց Հոգւոց վանքն(1): Նմանօրինակ զըրզումներ լսուէին և վասպուրականի Բուր քսուած տեղին և ի Պարպտ լերինս, յաւուրս Հոխիսիմեանց (2):

Պլուտարքոս Արաքսի ավանց վրայ Տիւրքոս անուն գիցարնակ վայր մը կը յիշատակէ:

Ջուր. — Ջուրն ամէն հին կրօնի մէջ յարգանաց արժանացած է իբր մարդոց կենաց գոյտ թեան ամենէ կարեւոր մէկ տարրն, դաշտերու արգասաւորիչն, ևւն:

Գետերն սուրբ համարուած էին ամէն հին ազգաց որպէս և Հայոց մէջ, ինչպէս Նեղոսն յ Եգիպտոս, Գանգէսն ՚ի Հնդկիս ևւն: Այս վերջնոյն յարգանքն կը շարունակուի իսկ ցարդ տեղական ժողովրդեան կողմանէ:

Եփրատ հաւանականարար ամենէ աւելի յարգելին էր Հայոց: Օտարք յիշատակին նորա ի մերայնոց պաշտումն: Ըստ Տակիտոսի Հայք ձի կը զոհէին Եփրատի: Այս գետի յարգանաց սպացոյց մ'է մեր մեհենից շատերուն ընդ երկարութիւն այդ գետոյն գանուելն: Արդարև Անի, Թիւ երիզա և Բագայարիք մեհենական քաղաքներն Եփրատի երկայնքն հաստատուած են: Աշխիշատ Եփրատայ Արածանի ճիւղին աջակողմէ:

Երախտ կամ Արաքս ալ յարգուած էր, անոր եզրերուն վրայ շինուած են Արմաիր, Արտաշատ նուիրական քաղաքներն. Բագարան գիցարնակ քաղաքն ալ երատի ճիւղերէն Ախուրեանի ավանց վրայ շինուած է:

Անձեւացեաց Բութ քսուած լեռան անձաւներուն մէջ Հուր քրոջ հետ և Ջուր եզրայրն պաշտուէր յաւուրս Հոխիսիմեանց (տես Ջուր) Հոխիսիմեանք սորա մօտակայ Պորիթ գիւղն ալ գտան ջրոյ, օձից և կրօնց պաշտամունք:

Մեր այժմու վանօրէից մէջ ու մօտերն գանուած ակերու ու ազրիւրներու Լուսաղբիւր անուանումն ու յարգանքն ալ անշուշտ ասորապաշտական դարերու սովորութիւններէ մնացած է:

Վարդավառի տոթիւ ջուր որոկումն ալ հաւանականարար ջուրի տարրապաշտական ասուերէն մնացեալ ազգային սովորոյթ մ'է: Ըստ

(1) «Ածածնայ պատկերի պատմութիւն» (գործք Խորենացոյ) Վեկեթիկ 1865:

(2) «Ս. Հոխիսիմեանց պատմութիւն (գործք Խորենացոյ) Վեկեթիկ 1865:

Հերպետի (1) վարդալատ սանսկրիտ բարդ բառ մէ (կաղմուած վարդա-
Ջուր ու վառ = Սրսխալ բառերէն) որ նշանակէ Զրգանաքիւն. սա ջուրի
ածներու յատուկ հին սովորոյթ մէ զոր ունեցած են վաղեմի Հնդիկք
և մեր գրացի ազգերն Պարսիկք և Կաղէացիք որպէս վկայէ Մենինքի:

Օղիւ Հողիլ — Հողմերն որ ամառնային տապն կը մեղմին ծառերու ու
նուիրական անառնաց սօսիւնն յառաջ կը բերեն, ու մերթ բարկու-
թեամբ շէնքերն կը տապալեն ու հսկայ ծառերն արմատախիլ կ'ընեն, ու
մերթ վերջապէս մրրկի ու թաթառի ձեւով երկրային առարկաներն յ'օդս
կը բարձրացնեն՝ իբրև վիշապ (վիշապ հանել) չ'էր կրնար տարրապաշ-
տից ուշն չի հրաւիրել ու անոնց յարգանաց ու սարսափին չ'արժա-
նանալ:

Ոչ միայն թաթառն այլ և մեծ փոթորիկներն, մրրիկներն ու
ուրուական հողմերն իրենց մեաներօք սամիկ ժողովրդեան ահու սար-
սափ կ'ազգեն ու անոնց յարգանաց կ'արժանանան:

Հուր. — Հուրն ալ տարրապաշտից յարգանաց կ'արժանանայ ու ի մեղ
անոր պաշտօնն ջուրի հետ ի միասին յիշատակուած է ոչ թէ անոր
հակառակորդն, ինչպէս կ'ենթադրուի այլ ջուր եղբօր Գոյրն և մաքրիչ
զօրութեան ներկայացուցիչ:

Մեր յիշատակած զարբնոց քարի մէջ կրակ ալ պաշտէին յաւուրս-
Բարթողիմէոսի և սորա մօտակայ վասպուրականի Անձեւացեաց Պաղատ
լեռան արեւելեան կողմն Բոյր (2) բուռած սեղին կրակ Գոյրն և Զուր
եղբայրն միանգամայն կը պաշտուէին:

Կայր «Տուն կրակի, անյազ հրոյ անգագար այրման աստուածոցն և
զքարինս աստուածացուցեալ զսլով ի սիաւքարին հոտէին յակն յորդա-
բուղխարեր ջուր բլխէ յոսս լեռանցն... և զի ստէին զկրակն քոյր և
զազրիւրն եղբայր... և յայրս քարին որջացեալ կային վիշապք երկու
ղեւացեալք և սեւացեալք որոց ազջիկս կոյս և պատանիս անմեղս զտէին»
Պատմ. Հոսիսիմեանց) :

Ըստ Աւեստայի կրակն արու էր (Միհր) և ջուրն էր (Անահիտ) յորմէ
կը հեռու թէ՛ այս հուրն և ջուրն աւեստական (զրադաշտական) չ'էին
այլ տարրապաշտական:

Այդ վկայութեան մէջ յիշատակուող երկու վիշապներն Անրիւանի և
Միհրադարածի պատկերներ համարի Հ. Ա. Բարսեղեան «զորս ըստ Աւ-
եստական հնագոյն յիշատակաց յաղթողն Միհր պարտելով ընկեց յ'երկ-
նից յ'երկիր, երկտանի օձու կերպարանքով, որոց և զենուին «աղջիկ
կոյս և պատանիս անմեղս» զուցէ այդ չար ողիներու ազդեցութենէն
զերձ մեալու համար:

(1) Բարեւալեպ 1902 յունիս.

(2) Այսպիս սնունակազ և հաւանակաւար բութ սնունակ մի ֆրես-
պիսի սնունակ:

Ուստի ըստ Հ. Ս. Բարսեղեանի զբաղաշատեան էր այս սրբալուստի
և ոչ թէ տարրապաշտական որպէս մենք կը կարծեմք:

Հաւանականաբար անդ ջուրի ակ մը եւ կրակի ատուշան մը կար
իրարու գրացի, ուր հրոյարտագրած մոխիրն՝ ջուր եղբօրն կը յանձնէին:

Մոխիրի յարզանքն Զրագաշտականութեան մէջ ալ մուտք
գտած է: Մեր քրիստոնեայ պատմագիրք զՊարսիկս Մոխրապաշտ ալ
կ'անուանէին:

«Յերկիր ոչ արկանէին զմոխիրն, այլ արտասուօք եղբօրն ջնջէին»:
Այդ տեղին Բուժկայ Ս. Աստուածածին վանքն կայ, որոյ արեւմտակողմն
«մէկ քարընկէց հեռու լեբան ստորտէն կը բղխի ահագին քանակութեամբ
պատուական ջուր մը»:

Փայտակարանի Եօրն փորակեան բազինք գուցէ եւ բնապաշտական
հուրեր էին:

Գուցէ այժմու Տիառընդառաջի երեկոյեան Հայոցո շատ մը գաւառ-
ներու մէջ կրակ վառելով շուրջ բոլոր պարեւն ու վրայէն ցատկելն այդ
ժամանակայ մնացորդ սովորոյթ մ'է:

2. ԲՈՒՍԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Անշուշտ փոքր եւ հասարակ խոտերն ու բոյսերն չ'էին կրնար
ազդել նախնական ժողովրդեան վրայ որպէս բարձրարեւձ ծառերն՝
զորօրինակ կազնին որ յարգուած էր 'ի Յունաց եւ Կեղտաց, իսկ
սօսին 'ի Հայոց:

Ըստ Խորենացոյն Քրիստոսէ շուրջ 20 զար առաջ Արմենակ
անկեց սուռոյ անտառ մը Երասխի եզերքն Արմաւիրի մօտ, որոյ նուա-
րեց Արայ Գեղեցիկ իր որդին Անուշաւան որ Սասնուէր կոչուեցաւ:
«Որ Սօս անուանէր (կամ Սօսանուէր), քանզի ծօնեալ էր ըստ պաշտա-
մանց 'ի Սոսիան Արամենակայ (Արմանեաքայ), որ՝ յԱրմաւիր, զորոց
զսազարթուցն սօսաւիւն, ըստ հանգարտ եւ սաստիկ շնչելոյ օգոյն...
սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց» (Խոր.):

Այս նուիրական անտառի քուրմերն հովերու ազդեցութեամբ անոնց

հանած ձայնէն (սօսիւն, սօսափիւն, սօսաւիւն) գուշակութիւններ կընէին: Կաղչուանայ մօտ Երասխ գետի եզերքը Վիշապաձորի մէջ կայ Դից ւնայի անուանեալ տեղին՝ որ եւ հաւանականաբար պաշտաման տեղի մ'էր: Բարաի (tremble) ծառն ալ կը պաշտուէր հաւանականաբար, զի այս ծառի յարդանաց հետքեր կային մինչ ժ. Գարն 'ի Սամօստաբնակ (Միջագետք) Արեւորդիս ու կայ եւ ցարդ այդ ժողովրդեան մէջ:

Լոշտակն իր մարզանման երկճիզ արմատներուն, փենունան իր բունի հատածի կեղրոնական խաշածեւ մասին, Համսփիւսն իր 12 ճիւղերուն եւ այլազան գոյնով ծաղկանց համար ժողովրդային նախապաշարմանց տեղի տուած է ու կուտայ ցարդ. սակայն զօքա երբէք պաշտուած չեն:

Դեռ մեր սամիկ ժողովուրդն կը յարգէ ծառերն եւ նամանաւանդ մեծերն ու զայնս կոտորելն ու կտրելն մեղք կը համարի ու մեղապարտն պատուհասի ենթակայ կը կարծէ ու ծառերու խնամք տանելն ու զանոնք ջրելն բարեգործութիւններ են:

3. Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ա Պ Ա Շ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի նախնեաց ամենէ աւելի կենդանապաշտք Եգիպտացիք եղած են, եւ հաւանականաբար Եգիպտացւոց Հայոցս վրայ մէկ դարու (16—15րդ) տիրս գեոսթեան ժամանակէն մուտք գտած է 'ի մեզ:

Անշուշտ իրենց օգտախարութեամբ կարեւոր եւ մշասխք սարսափ ալիւլ կենդանիք կրնային միայն որ եւ է յարգանաց կամ պաշտաման արժանանալ:

Օգտակար կանխնեաց յարգանաց մասին որ եւ է յիշատակութիւն անձաճօթ է մեզ: Բխտեմք միայն թէ՛ Երիզի հօտեր կը պահէին յանուն Անահտի (որպէս յերիզա եւ յԱշաիշատ), որոյ կը ձօնէին զանոնք. սա աւելի զիցապաշտական կրօնի հետ առնչութիւն ունի:

Ըստ օտար պատմաց, Հայք ձի կը զօնէին Եփրատայ ինչպէս ըսինք: Արքայից գերեզմանին ալ ձի կը զօնէին նոյն խօկ ըստ մեր պատմաց: Ակիւթացիք ալ իրենց աստուածոց եւ արքայից գերեզմանին ձիեր կը զօնէին որպէս վկայէ Հերոդոտ, եւ թէ մի գուցէ սա Ակիւթացւոց Շակ ցեղէն անցած է մեզ որք զխտեմք թէ 7 րդ դարուն ժամանակաւոր տիրապետութիւն մ'ունեցան ամբողջ Արեւմտեան Ասիոյ որպէս եւ մեր վրայ: Բայց այս կենդանիք աւելի աստուածոց նուիրեալ ձօներ էին:

Զրահերպ գերեզմանաքարաց գոյութիւնն չէ ունեցած իր գոնացուցիչ բացատրութիւնն :

Յոյլի պաշտումն չ'եմք զիտեր . սակայն հողագնախն ցուլի մը եղջերաց վրայ գանուելու առասպելն զեռ կենդանի կ'ազրի Հայոց , Պարսից եւ Թրքաց մէջ , որոյ երերման կը վերադրեն երկրաշարժի ցնցումներն :

Գալով վնասակար կենդանեաց, օձն՝ որոյ մի դաման անտան կը համարուի Վիշապն մեծ սարսափ ներշնչած ու յարգանաց արժանացած էր Ըստ Հռիփաթմեանց պատմութեան, Վասպուրականի Բուժ քառամ տեղին , ինչպէս ըսինք, կային վիշապներ եւ օձեր որոց կոյս ազջիկներն ու անմեղ պատանիներ կը նուիրէին : Մօտակայ Կորիթ քառամ գիւղն ալ ջրոյ եւ օձից պաշտամունք գտան :

Օձ եւ Վիշապ բառերով կազմուած չառ մը տեղոյ անուններ կան 'ի Հայս , որք այդ կենդանեաց պաշտամունքն ցուցնեն . Հայկազանց զբօշն Վիշապ էր եւ որ այդ կենդանեոյ 'ի մեղ յարգանաց սպացոյց մը կրնայ համարուիլ :

Գէմէարի եւ Գիտանէի 'ի Տարօն կանգնած կոսց մին երկարածնօս աւարուն որ ի հնդկաց վիշապ կ'անուանէր եւ որոյ կանգնուած տեղւոյն ալ Վիշապ անունն արուեցաւ՝ թէ մի գուցէ հնդիկ Վիշնուիւն արձանն եղած ըլլայ եւ մենք սխալ արտասանելով տեղւոյն վիշապ բառին հետ շփոթած ու նոյնացուցած ըլլանք :

Վարազն ալ գուցէ յարգանաց առարկայ եղած է Վարսպատ Վարազի սուրբ բառն առ այս կասկած կը ներշնչէ :

Արծիւն ալ գուցէ պաշտուած էր եւ արդէն Արծրունիք պատուէին զայն եւ որոյ պատկերն իրենց զինանշանն էր :

Պայազիտի բերդին մէջ զեռ կը նշմարուի հեթանոսական քանդակ մը ուր նկարուած է բագնի վրայ սարօրինակ կենդանի մը՝ որուն առջևի ու ետևի կողմերն մէյմէկ քուրմեր կան (չին հաւատք Հայոց էջ 161) : Այդ կենդանին զայլի կը նմանի, սակայն հաւան գէպ 'ի վեր բարձրացող եղջերուի եղջիւր մ'ունի : Հաւանակաւ է որ պաշտուած հրէշային կենդանի մը կը ներկայացնէ :

Մուկն գուցէ իր շահատակութեանց համար արժանացած է մասնաւոր յարգանաց մեր օրերն իսկ նախապաշարեալ ժողովուրդն, մասնաւոր տօնի օր մ'ունի յորում կանայք չեն զօրծեր որպէս զի զերծ մնան մկանց շահատակութիւններէն : Այդ օրն զպրոցներն իսկ գոց կը մնային ի Հայս շուրջ 20 տարիներ առաջ :

Կեդրոնի Բնապաշտութեան . — Հաւանականարար Վասպուրականի Անձեւացեաց ժայռու գաւառն բնապաշտական կեդրոն մ'էր երբեմն :

Զրապաշտականութեան եւ Կասպաշտութեան օրերուն՝ եւ նոյն իսկ

յառաջին դարս Քրիստոսնէութեան (յաւուրս Ս : Բարթոլոմէոսի եւ
 Հոսիոսիմեանց) զեւ անդ Պարբնոցքար, Պաղատ լեռ, Բուծ, Կորիծ եւ
 Կճաւ ընուած տեղերն հրաբուխներու նման զզրզումներ, ճայթքումներ
 փայտատակումներ յառաջ բերէին քուրմք, կրակն ու ջուրն պաշտէին,
 զիշտպն ու օձն յարգէին, անոնց զոճեր մատուցանէին, ինչպէս տեսանք:
 Կուցէ եւ կրակի պաշտաման ստիճի տգա Ջրադաշտական ձեւ ունե-
 նալով եւ այդ տեղերու մէջ երբեմն զից արձաններ ու պատկերներ
 սրպէս Արամազդինն եւ Աստղիտնն ի Պաղատայ լեռն եւ Անաճախնն ի Դար-
 բնոց քար սրպէս պիտի տեսնամք:

Ինչպէս ըսինք, հաւանական է որ այս ժայռուա տեղեր հաստա-
 րնապաշտք հաւատարիմ մնացին իրենց ն սինի կրօնին ու այդ վայրեր
 եզան անոնց կրօնական կեզրոններ:



Բ.

ՔԱՂԹԷՍԻԹԻՒՆ

Քաղղէացիք առաջին աստեղապէտք եզան եւ ազո տնեցան հիա-
 ցութ եւ հուսի սրբեմն յարգանք ու պաշտօն երկնային մարմնոց համար:
 Քաղղէացիք պաշտէին ոչ միայն Արեւ, Լուսին, ալլ եւ մոլորակ-
 ներն, երբեմն աստղերն, նոյն իսկ երկինք, երկրի ոլին, Մթնոլորտն
 եւ այլն:

Արբաճումու նախնիքն որ Քաղղէացի էին պաշտօն մատուցանէին
 երկնային ^{ձր} ^{սր} ոց: Ի Քաղղէացոց ասին ալլ զրացի ազգեր երկնային
 մարմնոց պաշտ, ու մատուցանելու կրօնն՝ յորս եւ Հայք ՚ի ձեռն Աստ-
 րեւտանեաց, ու սիրան պաշտել երկինք, Արեգակն, Լուսինն, Մոլորակք,
 Աստեղք, Մթնոլորտն, եւ այլն:

Հին ազգեր բնդճանրապէս աստեղապաշտ էին: «Յունական պաշտօնն
 յ'Արեւ եւ ի Լուսին, յ'աստեղս եւ յ'երկինս էր» (Պղատոն):

Ըստ Պարսից Երանեանք Ջրադաշտէ առաջ Արեգակն, Լուսնի եւ
 աստեղաց երկրապագոներ էին:

Վանի որ Ասորեստանեաց միջոցաւ մուտ գտած կը. համարիմք ի
 մեզ Քաղթէա՛լանոս թիւնն, ուստի ուսանիմք նախ անոնց աստուածոց
 ցանկն եւ գաստկարգութիւնն:

Ասորեստանեայք որպէս եւ Քաղզէացիք նախ ուղղապէս պաշտէին
 երկնային մարմիններն, ու բնութեան զօրութիւններն, սահայն ապա
 սկսան թանձրացեալ առարկաներով ներկայացնել զանոնք եւ պաշտել:
 Այս աստուածութիւնք նախ որ եւէ զաստկարգութիւն չ'ունէին, երբեմն
 երկրաց մէջ միոյն, ուրիշ քաղաքի մը մէջ ուրիշի մը աւելի կարեւո-
 բութիւն եւ յարգ կուտային եւ աւելի վերջերն միայն զաստկարգութիւն
 մը հաստատեցին, որ ընդհանուր հղաւ եւ զօր կը պատկերեմք ասա:
 Գերագոյն եւ անտեսանելի Աստուծմէ վերջ՝ զօր միայն մեծ քուր-
 մերն եւ խիստ զարգացեալներն կ'ըմբռնէին՝ կար գերագոյն երբորգու-
 թիւն մը կազմուած Անու, Բիշու եւ Էա աստուածութիւններէ: Անու
 երկինքն կը ներկայացնէր, հայր աստուածոց էր եւ անդնոց կ'իշխէր,
 Բիշու կամ Բէլ երկրի եւ ոգիներու իշխանն էր եւ Էա իմացականութեան,
 զիտութեան, փառաց եւ կենաց աստուածն էր:

Այս գերագոյն երբորգութիւնն կազմող իւրաքանչիւր Աստուածու-
 թիւն ծնունդ տուած էր եւ էգ աստուածութեան մը որ իր ցոլացումն
 էր. Անուինն կ'անուանէր Անաս, Բելուինն Բեկիս, իսկ Էայինն Գալլիկու:

Այս գերագոյն եւ անորոշ յատկութեամբ երբորգութեան կը յաջոր-
 դէր՝ որոշ յատկութեամբ սահմանեալ աստուածոց բարձրագոյն երբոր-
 գութիւն մը՝ Սիև, Շարևաշ եւ Ռաւանու աստուածութիւններէ բազկացեալ:

Սիև Լուսնի ներկայացուցիչն էր, պեա ամսոց 30 օրերու եւ
 գիշերային լուսաւորիչ, Շարևաշ արեգակ աստուածն էր, որ եւ մեծ շարժիչ
 եւ միջնորդ երկնի եւ երկրի ալ կ'անուանուէր, Ռաւանու միջնորդարի
 ու օդի աստուածն էր, եւ կ'անուանէր նաեւ բաշխիչ անձրեւոց, աէր
 գետերու ու ջրմուղներուն, հողմի, փոթորիկի եւ կայծակի:

Այս բարձրագոյն երբորգութեան կը յաջորդեն հինգ աստուածներու
 խումբ մը. ներկայացուցիչ հինգ մոլորակաց եւ որք էին:

1. Նիևիպ. ներկայացուցիչ Երևակի. ասորեստանեայց Հերթիւն:
2. Մարդուկ կամ Մերոսակ ներկայացուցիչ Լուսնիթագի. աէր Բարե-
 լոսնի որ եւ շիթթեցաւ Բելի հետ: (1)

(1) Նարունահիս սուպնուքիւնն տուա տրա եւ որ ներքին երկպա-
 նակութեան մը պատճառ եղաւ յորիկ օգտուելով Կիւրու գլխեց Բաբելոնն
 (538 Ն. Ք.):

Մարդուկ իրեն հետեւորդ 4 շուներ ունէր որք հաւա, սիւսևարս ներ-
 կայացուցիչն էին Լուսնիթագի 4 արբանեակաց: Սոֆա քեպէ 1610 ին Կալիլէե
 գտնուած կը կարծուի՝ միւս արբանեակներէ սուպ՝ սակայն մեկն կը հաւա-
 սակ քե ծակօր էին արդէն աստեղագիտ Գալիլէացոց եւ որք Լուսնիթակի
 հաւասարուարս հետեւելուն ակնոր ներկայացուցիչն՝ Մարդուկին եւս տուին
 4 շուներ: (անձնական)

Այս շուներն կ'անուանէին «Կենդանացուցիչ դիակաց» անշուշտ իրենց
 շիգրակն: Այս 4 շուներն սարքեր անուանէր կը կրէին Յաթիշակից, Ուսից
 Կորգից եւ Յագեցուցից: (ԲԱՄՍԱՋԵԱՆ)

3. Երեզայ. ներկայացուցիչ Հրատի, աստուած պատերազմի եւ դի-
ցազանց :

4. Իշղար. ներկայացուցիչ Արուսեակի եւ բնութեան, դիցուհի յաղ-
թութեանց, արտադրութեանց եւ սեռական յարաբերութեանց :

5 Եսարու ներկայացուցիչ Փայլածուի, ղեկավար տիեզերաց :

Այս 12 աստուածութիւնք բարձրագոյն ժողովն կը ներկայացնէին
եւ որոց մէն մին տարուան մէկ ամսուան եւ Զոգրակոսի 12 կենդանա-
կերպից միոյն պաշտպանն էր :

Ժողովուրդն պաշտէր եւ չատ մը երկբորդական աստուածութիւններ
որոց ոմանք գլխաւոր աստուածութեանց ինչ ինչ յատկութեանց ներ-
կայացուցիչներն էին, այլք առանձին աստուածութիւններ, ներկայա-
ցուցիչ համաստեղութեանց, Քաստի, Երկրիս կողմանց եւն, առանց
հաշուելու դրացի ժողովուրդներէ աւնուած աստուածութիւններն :

Հաւատային եւ բարի ու չար ոգիներու եւ Կախարդութեան որ
Չարէն խոյս տալու եւ չնորհիւ բարի ոգիներու բարիք յառաջ բերելու
կը ծառայէր :

Աւարտեան արձանագրութիւնք յ'երեւան կը հանեն Քաղզէա-
Ասորեստանեայն բարձրագոյն երրորդութեան գոյութիւնն : Լուսին
աստուածն Խաղի կ'անուանի, արեգակ աստուածն Արսէնի եւ միջուրբա
աստուածն Տէիշրա եւ ընդհանրապէս այս բարձրագոյն երրորդութեան
անձինք ի միասին կը յիշատակուին, եւ անոնց քաղզէացոց նման
ստորագելիքներ կը արուին : Գուցէ Արշաղիս որ ըստ ոմանց լուսինն
կը ներկայացնէ Խաղի մի յատկութեան ներկայացուցիչն է, որպէս
նաեւ Այուիս որ ջրոյ աստուածն կը ներկայանայ Տէիշրաի մի աշխուհի :
Կարելի եղած չ'է ցարդ անորոշ յատկութեամբ գերագոյն երրորդութեան
համարժէքն հաստատել. սակայն Այսա կամ Այիս որ երկրի աստուածն
էր գուցէ համարժէք է Բիլուի :

Ագարապա հրոյ աստուածն էր հորոյ նուիրէին մէկ եզ եւ 2 ոչխար.
Ասա կամ Հուսս (հողմոց). Աիա՝ երկրի, Այուիս՝ ջրոց, Տուրանի՝ լեռանց
(2. Սանտալ ^{պին}) :

Մոլորակի՝ Չանա՝ ներկայացուցիչ հինգ աստուածոց խումբն ալ գծ-
ուար է որոշելու յայն անոնցմէ միայն լուսնիմարի ներկայացուցիչ
Մարդակի կամ Մերոսակի հետեւորդ շուներն որք Կենդանացուցիչ դիւ-
կաց կ'անուանէին, հաւանականաբար կը ներկայացնէին պատմագրաց
յարաբեցներն որպէս կարծեն Լանկուա եւ Բասմաշեան :

Իշուլինիսի մէկ արձանագրութեան մէջ 46 աստուածութիւններ
յիշատակուած են որոց յատկանիշերն գծուարին է զիս որոշել, սակայն
հաւանականաբար ամէնն ալ Քաղզէա—Ասորեստանեան աստուածութեանց
համարժէքներն են :

Այժմ մտէն քննեմք երկնային մարմիններն եւ անոնց մասին մեր
պատմագրաց մէջ ըսուածներն եւ բաղդաւեմք օտարաց անոնց մասին
ունեցած հաւատակաց հետ :

Արեգակ. — Հին ազգեր Արեգական քաղաքներ նուիրէին: Քաղաքացիք եւ Եգիպտացիք ունէին իրենց Հելիոպոլիսն (Արեգակ-քաղաք): Փոսիւքեցիք Արեւնա անուանեցին արեգական նուիրեալ քաղաքն, Յոյնք նոյն բառով կոչեցին իրենց Արեգական նուիրած քաղաքն:

Հայք ալ երկնային մարմնոց նուիրեալ քաղաքներ ունէին: Վանայ հարաւակողման Ոսան քաղաքն Լուսնի նուիրուած էր, իսկ ըստ ոմանց Վան կամ Շամիրամակերս (Շահ-Միհր-Կերա) Արեգական ձօնուած էր: Մինուասի արձանագրութեանց մէջ կը տեսնուի թէ՛ նա կապուտակ ծովի մօտակայ Արեգական նուիրեալ Արսեւիս քաղաքին տիրեց:

Արեգական պաշտօնն առ հասարակ լեռներու գլուխ կը կատարէին իսկ Լուսինինն ընդհանրապէս Աեպուէի գագաթն:

Ամէն հին ազգեր ունեցած են Արեգական յարգանք եւ պաշտօն զոր Փիւնիկեցիք Ասունիս, Եգիպտացիք Ոսիրիս, Յոյնք ու Լատինք Փերոս կ'անուանէին, Պարսիկք զայն ապա իրենց Միհր աստուծոյն հետ նոյնացուցին: Հայք Արեւ, Արեգակ, Արփի կ'անուանեն զայն:

Եյս երեք բառերուն մէջ Ար արմատն կայ որ գուցէ աստուած ըսել է, ուստի եւ Ար-եգ-ակն = աստուածոյ-մէկ-աչքն եւ կամ գուցէ Արամազդ բառի մի համառօտ ձեւն է Ար զի գրեւմբ թէ՛ Արամազդ աստուած աստուածոց է՝ որոյ եւ աչքն էր արեւն: Արամազդայ այր եւ արի անկաններն ալ կը արուէր որք միեւնոյն արմատն ունին: Հաւանական է որ Ար եւ Արամազդ աստուած նշանակէին ի մեզ կանխաւ ու ապա զիցարանական շրջանում աստուծոց աստուածին յատկացուեցաւ այդ բառն: Աւերարեան Արեգակ աստուծոյն Արսիւնի անուան մէջ ալ կը հաստատեմք այս միեւնոյն ար վանկն:

Հայք արեգական ծագումն «Երկնէր երկին եւ երկիր» ով կ'երգէին, առ այս վահագնը արեգական հետ նոյնացնելով անոր վերագրեցին (տես վահագն ի պաշտօն զիցաղանց):

Հայք տարւոյ մի ամիսն Արեգ արեգական նուիրած էին:

Հայք այլ արեացնման բացօթեայ պաշտէին երկնային մարմիններն՝ տաճար ու զանոնք ներկայացնող արձան չ'ունէին (1): Արգարեւ ըստ Խորենացւոյ երբ Վաղարշակ արչակունին Հայոց թագաւոր կ'անուանի իր եղբոր կը զանգատի թէ Հայք մեհեան եւ կեռային ու Արեգական եւ Լուսնոյ անդրէներն կը կանգնէ յԱրմաւիր. գ. է Միհրի ձեռնալով Արեգական որ 'ի Պարսս Արեգական ներկայացուիչն էր:

Արեւապաշտութիւնն շատ խոր արմատներ արձակած էր 'ի Հայս, Քրիստոնէութիւնն չկրցաւ բառնալ անոր հաւատքն: Նոյն իսկ քրիստոնէական ներշնջմամբ գրուած շարականաց մէջ անոր հերքերն կը տեսնուին, որպէս արեգակն-արդար, եւայլն: Հաւանականաբար արեւելք դառնալով ազօթեւիս ալ արեւապաշտական դարերէն մնացած է: Մինչդեռ Տարոնոյ հնդիկ գաղութն արեւմուտք դառնային: Հայք

(1) Արեւաց սանսրն բացօթեայ եր շատ անգամ Լուսինիս անհատաց մեջ (Ռոլան):

Արեւելս ազօթէին (1): Ըստ վկայութեան Շնորհալուոյ զեռ ժ. գարուն
 սամոսարնակ Հայք մասնաւոր պաշտօն կը կատարէին Արեւալկան ու
 ինքզինքնին Արեւորդիք կ'անուանէին, որոց զէմ գրեց Շնորհալին:
 Արեւորդիք կը պաշտէին Արեւը, Լուսինը, աստղերը եւ սասանան.
 հաւանականաբար այժմու Եէզրիաիներն (2) կամ անոնց մի մասն ցեղով
 հայեր են. մնացած իրենց հին հաւատալեաց մէջ. որդեգրելով քրիստո-
 նէութեան ինչ ինչ սովորոյթներն:

Լուսին. Լուսինն առաջնութիւն ունէր Քաղզէս-Ասորեստանեան
 բարձրագոյն երրորդութեան երեք անդամոց վրայ, նոյնն էր եւ ի մեզ:
 Խալդի գերագոյն Աստուածութիւնն էր մեր նախածարց եւ որք անոր
 անուամբ Խալդեանք կոչուած են, եւ մեր յիշատակած Իշպուինիսի
 արձանագրութեան մէջ ազգային բոլոր աստուածութիւններն Խալդիի
 զաւակներն կոչուած են: Արդիստիս Ա. իր ճոխաւարի 1/6ն Խալդիսի
 գից նուիրեց:

(1) «Եկքն Հնդկաց զէպ յարեմուսս երկրպագանէին, մինչ Հայք
 յարեւելս, (ՉնորԳլակ):»

(2) Այժմու Եէզրիաիներն Վանայ ծովուն հարաւայտոյն եւ Քիւր-
 տիստանի մէջ մինչ Մուսուլ կը գանուին:

1773ին Սուլթան Մուսթաֆա հրովարտալաւ երբ ծանոյց թէ
 իսլամ, քրիստոնեայ եւ հրեայ կրօններէ զատ այլ կրօն չ'կրնար ճանչ-
 նալ իր երկրին մէջ, Եզրիաիներէ շատեր իսլամութիւնն ընդունեցին
 եւ այլք առերեւոյթն Յակոբիկեանց յարեցան, սրով ինքզինքնին
 քրիստոնեայ կ'անուանեն, զաւակնին կը մկրտեն, Յակոբիկեանց ձեռքով
 կը ստակուին ու կը թաղուին, սակայն միշտ իրենց մէջ կ'ամուսնանան
 եւ ունին իրենց յատուկ գերեզմանատուն, իրենց ցեղային սովորոյթ-
 ներն ի գործ կը դնեն, առնենրուն գունն արեւելք կը շինեն, արե-
 ւելս գառնալով բացօթեայ կ'աղօթեն. տաճար չունին, գարութիւնէ եւ
 կրօնից գրքէ զուրկ են: Իրենց մի նշանաւոր տօնին ռթիւ կարկան-
 զակ մը կը պատրաստեն ու գիշերն անոր շուրջը գառնալէ ետք ձրագն
 մարելով կը ջանան անկէ բաժին մը խելլ: Այդ գիշերուան համար
 օտարք անոնց շատ մը արտառոցութիւններ կը վերագրեն: Եէզրիաիներն
 կրօնական զանազան բաժանումներ ունին: Շեմիներն արեգակնապաշտ
 են, Բերագիներն լուսնապաշտ, Էճէլիներն եզապաշտ, Ալէլիներն
 առաջնոց մի խառնուրդն: Եզրիաիներն կը պատուեն Բարսի ծառն
 ըսելով թէ՛ խաչափայտն այդ ծառի փայտէն պատրաստուած էր: Գո-
 ղութիւնն մեղք չեն համարիր զի Յիսուս կըսեն՝ ներեց աջակողմեան
 աւազակին: Սիրամարգի ձեւին տակ կը պաշտեն սասանան, զոր Աեյիֆ
 քառու = արֆայ սիրաւարգ կը կոչեն (տես առ այդ Ջրաբաշտական
 կրօնն) (Գր. Վանցեան Հանգէս ամսօրեայ 1901 Փետրուար):

Արեղական առթիւ ըսինք Վաղարշակի գանգաւան ու Արեղական եւ
Լուսնոյ արձաններ կանգնելն, յորմէ հետեւի թէ Հայք Լուսինն ալ
պաշտէին եւ առանց անգրէի :

Ոմանք զՀայս վաղեմի լուսնապաշտներ համարին, զի բաձն Արւմնի
երբայերէն Լեառն Լուսնի բսել է, իբր թէ Հայք լեռանց վրայէն
Լուսին դիտող ու պաշտող եղած ըլլան ու ըսա այնմ անուանուած
ըլլայ իրենց երկիրն :

Լուսինն յարգուած էր ի մերայնոց իբր սնուցիչ եւ գոյեակ բուսոց
«քանզի առջին հարքն զԼուսին գոյեակ եւ սնուցիչ բուսոց անուա-
նեցին», (Անանիա Շիրակացի) :

Քուցէ Վաղարշակ իսկ առաւ Լուսնոյ անգրէին փոխական գտակաւ
երիտասարդի մը ձեւն (Հին հաւատք, էջ 102). զոր Փառնակ անուամբ պաշ-
տէին ի Վիրս եւ ի Պոնոսս եւ զոր կը գանեմք իսկ յարեւմտեանս Lunus
անուան տակ, եւ արդէն այդ անունն հայկական թուի. գուցէ ընիկ
Հայոց զիքն էր այդ :

Լուսինն Ա. Եստայի մէջ Ման անուանուած է. այդ բաձն պարսկե-
րէն թէ Լուսին կը նշանակէ եւ թէ լուսնական շրջան կամ ամիս. այդ
բառին նուազականն Մանիկ մուսք գտած է ի մեզ :

Տարւոյ ամիսներէ մին Մեհեկի կամ Մեհեկիսն՝ նուիրած էին Լուսնի.
գուցէ Լուսնի պաշտաման տեղւոյն Մեհեան անունը կը արուէր :

Մոլորակի. Հիներն եօթն մոլորակներ կը ճանաչէին, այսինքն երկրիս
չորջ գարձողներ, որոց նուիրեալ էին շարթու 7 օրերն : Այս 7 մոլո-
րակաց երկուքն արդէն տեսանք Արեղակն եւ Լուսինն. մնացեալ հինգն
անուանէին Փիշերալար, Այդասող կամ Լուսարեր, Կարմիր աստղ,
Հեա Լուսնի Մօսխէքին. որոնց անուններն իրենց յատկութիւններն
կը ցուցնեն, ապա նկարներով սկսան ցուցնել գանոնք : Փիշերալարի
տեղ Լուսնի կ'ըսէին ու կը նկարէին այդ աստղ տեղ եղջերու, Կարմիր
աստղն Մկրաւորի կը կոչէին ու այսպէս Ը կը նկարէին. որոյ ինչ ըլլալն
ծանօթ է : Հեա Լուսնին Սրսախոյր կը կոչէին որ տեսակ մը փեղոյր
է : Մօսխէքինն Փեռագնօսի կը կոչէին որոյ նշանակութիւնն մեզ անծա-
նօթ է : Աւելի վերջերն այդ աստղաց արուեցան Փայլածու, Արուսեակ
Արաս, Լուսնիաղ եւ Երեւակ անուններն :

Ասոնց պաշտաման եւ ստորագրութեանց մասին բան մը չեմք գիտեր,
ըստ ոմանց ասոնք տարերց ներկայացուցիչներն էին : Փայլածուն
հողի Արուսեակն ջրոյ, Հրասն Օղի, Լուսնիաղն մտային կարողութեանց
եւ Երեւակն Հրոյ :

Ըստ Անանիա Շիրակացոյ Լուսնիաղն եւ Արուսեակն բարեւար
համարուած էին. Երեւակն ու Հրաղն չար, իսկ Փայլածուն անորոշ :
Յաւելեաց 5 օրերն այս 5 մոլորակաց նուիրեալ էին :

Ասեղի . — Աստղաց խմբումներն համաստեղութիւնք՝ ծանօթ

էին նախնեաց եւ մեր նախահարց: Մեծ արց եւ Փոքր արց համասակարգութիւններն կոչուին ի մեզ Սայրի, Բագուստեղի, Բագուրքի, Աղաւակի, Զրուակայ մանկուկի, Եօրուստեղի: հասնակահարար ըստ զանազան բացատրութեանց եւ պատմութեանց այսչափ անունն սուած են այս երկու ասակաց պարերն, որք իրենց անշարժութեան ազգաւ անպար ալ անուանեալ են: Մեզ անձանօթ են սոցա կրօնական յատկութիւնք:

Յունաց Օրիօն համաստեղութեան ակզ Հայք իրենց նախահայր դիւցազն Հայկն կը պատկերեն իբրև ազգնաւոր, ունենալով շամիր իւր մէջքն: Գուցէ եւ այս համաստեղութեան մաս համարէին Սիոնիան աստեղաց ամենէ յայտունն, զոր Շնիկ անուանեն Հայք, եւ որոյ 1460-61 սարիներու եզրպտայի աստեղագիտաց շրջանն՝ Հայկայ շրջան կոչեն մերայինք: Շնիկն Գրամազգայ աստղ եւս կոչուած է:

Եզող (bouvier) համաստեղութիւնն որ եւ Զովոյ անուանի գուցէ սորա մեծագոյն աստղն Արքտուրոսն կը համագտասխանէ մեր Գուրունի աստղ ըսածին:

Զողիակոսի 12 կենդանակերպ համաստեղութեանց եզրպտական անուններն ասն եւ մեր նախնիք, Խոյ, Յուլ, Երկուորեակ, Ենցդեալին, Առիւծ, Կոյս, Կշիռ, Կարիճ, Ազգեհաւոր, Այծեղջիւր, Զրնոս, Զուկ: Ասոնց իւրաքանչիւրի աստեղութեան վրայ շատ բաներ գրուած կան՝ սակայն յանագոյն դարերու գործքեր են ու մեծ արժէք չունին:

Կան եւ այլ հայ անուն կրող աստեղաց հոյեր, սակայն անոնց մասին որ եւ է որոշ ծանօթութիւն չ'ունենալնուս զանց կ'ընենք յիշատակել ասա:

Ծիր կարիկը, ըստ դիցարանութեան, Հերագլէսի Հերայէն ծծած կաթին բերնէն թափթփած կաթովն կազմուած է, իսկ ըստ Հայոց Վահագնի Բարչամայ յարգանոցէն գողնալով երկինք փոխադրած յարզի թափթփուքներէն յառաջ եկած է, որոյ վասն եւ անուանեն Յարդ Կողի հեօփ:

Ասուպներն կամ Թոչոյ աստղերն ալ անշուշտ ունէին իրենց բացատրութիւններն:

Ծիրակի գօտին որ եւ Տիրակի գօտի անուանեալ է՝ գուցէ Տիր աստուծոյ գօտին ըսել էր (սեռ Կապաշատութիւն):



Գ .

ՈՂԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԻԻՑԱԶԱՆՑ ՊԱՇՏՈՒՄ

Միեւնոյն գլխոյ տակ կը խմբեմք ոգւոց եւ գիւցազանց պաշտումն, զի գիւցազունք յետ մահու 'ի շարս ոգւոց կը գասուէին եւ արդէն իրարու շատ մօտ են: Ոգեպաշտութեան եւ գիւցազանց պաշտաման ուրոյն ժամանակ մ'ունեցած չեմք. այս հաւատալիք սպրած են ի մեզ 'ի Բնապաշտական, Զրադաշտական եւ այլ շրջաններում, եւ զոր առանձինն ուսումնասիրել արժան համարեցինք:

I. ՈՂԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Ոգեպաշտութիւն կ'անուանի բնութեան մարմնոց մէջ սպրող զօրութեանց եւ կամ մարդիկներէն գերազոյն անասանելի բարի ու չար ոգիներու յարգանաց պաշտամունքն: Ոգեպաշտութիւնն զոյուլթիւն ունեցած է ի մեզ ոչ միայն բնապաշտական ժամանակամիջոցին, այլ եւ սպրած այլ յաջորդ կրօններու մէջ. եւ անոնց հետքեր կան ու կը մնան իսկ մինչ ց'այսօր մեր մէջ:

Քաջք. — Ոգիներու մէջ նշանաւոր բլլալու են քաջերն որք լեռնարնակ եւ քարարնակ համարուած են: Եզնիկ զանոնք գեւեր կը համարի. սակայն աւելի իրր բարի ոգիներ յիշատակուած են: Արտաշէսի իր որդւոյն Արտաւազդայ անիծից առթիւ ասոնց յիշատակութիւնն (1) ամենուն ծանօթ է, ուր իրրեւ Մասիտարնակ ոգիներ համարուին: Երուանդ բռնաւոր թագաւորն ալ քաջերն առին ու « ի գետս եւ ի մոսյլս » տարին: (Նորեն):

(1) «Երե դու յորս հեծցես յ'ազուս իվեր 'ի Մասիս, զիեզ կալցեն քաջք, սարցեն յազուս իվեր ի Մասիս, անդ կազցես եւ զոյս մի սեպցես» (Նորենայի):

Ըստ ժողովրդական համոզմանց Արաաշէսի անկէքն իրագործուեցաւ եւ Արաաւազը շղթաներով կալանաւորեալ կը մնար, զորս լիզելով մաշել փորձէին որսական շունք (Յարալէզք?) : Իսկ զարբինք իրենց սալերն կը ձեռէին, որպէսզի շղթաներն հասանային ու Արաաւազը ազատուելով չգար սալ աշխարհի վախճանն :

Գուցէ քաջ մը կը ներկայացնէ Մուսասիրի Ուրդանա թագաւորին կնիքին (1) վրայ պատկերացեալ թեւաւոր մարդն որ իր երկու ձեռներով երկու թռչուններու վզերէն բռնած է : Հաւանականաբար եւ այդ թռչուններն չար ոգիներ կը ներկայացնեն :

Ուրուական . — Գուցէ Ուրու (հուրի) կամ ուրուական անուամբ ոգիներ եւս ճանաչէին մեր նախնիք, որք ապա մեռելոց ոգիք համարուեցան ու ըստ այնմ կը գործածուին :

Ուրուապաշ բառն արդէն գործածուած է յ'Ազաթանդեղոսի. թովմա Սրժբուէին կարծես զայն զիւցազնի իմաստով կը գործածէ Բելայ համար գուցէ զիւցազնի ոգի նշանակէր սա :

Առլեզ . — Մեր նախնիք Առլեզ կամ Յարալեզ անուամբ ոգիներու գոյութեան եւս հաւատային որք ինչպէս ըսինք Մարգուկ (Լուսնիթագ) Ասածոյն հետեւորդորսական շուներ էին. սոքա պատերազմի դաշտին վրայ իշնող քաջամարտիկներու վէրքեր լիզելով բուժում պատճառէին, որպէս Արայի համար Շամիրամ լուր հանեց թէ՛ իւր աստուածոց հրաման ըրած է լիզել անոր վերքերն ու կենդանութիւն տալ : « Հրամայեցի Աստուածոցն իմոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի » (ձորեն) : Գուցէ այդ առթիւ այդ ոգիք անուանեցան Արալեզ ու ապա ազաւազմամբ Առլեզ կամ Յարալեզ :

Այս ժողովրդական հաւատքն աչրած է մինչ Բրիտանէութեան օրերուն, արդարեւ կը տեսնեմք թէ Փաւստոսի Մուշեղ Մամիկոնեանի մահուան առթիւ (Բրիտասոսի 384 թուին), անոր ընտանիքն չ'ուզելով անոր մանուան հաւատալ, անջատեալ գլուխն մարմնոյն քով դնելով աշտարակի մը վրայ հանեցին՝ յուսալով թէ Առլեզ իջնելով կենդանութիւն պիտի տան անոր : « Այ հաւատային ընտանիք նորա մահու նորա, կէսք յառնոյց նմա ակն ունէին, մինչ զգլուխն անգէն իկոճեզն կարեալ կցեցին, եւ հանին եզին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին վասն զի այր քաջ էր. Առլեզք իջանեն եւ յսրուցանեն զնա » :

Ապսոխ, Նեանգի եւ Բնգղայի . — Սոքա ջրարնակ ոգիներ են՝ որոնց յոսկու թիւնք եւ սահմանք անորոշ են մեզի համար :

Յաւերժահարսուխ . — Ասոնց վրայ ալ որոշ զաղափար չունիմք. Էջ բարի ոգիներ են, պաշտպան իրենց սեռի մարդկանց, կանանց ամուսնութեան, սրղեմնութեան երկանց, զաւակաց, նոյն իսկ անոնց արդուզարգին, բաղանեաց, ևն : — Ասոնք բնակութեան վայր կ'ընտրեն մարդեր, գետեզերեր, անտառներ եւ զեղած թծազ տեղեր :

(1) Այդ կնիքն այժմ Լանէի բանարանն կը գտնուի :

Հրեշտային ողիմներ. — Հրեշտային ողիմներ կ'անուանեմք կենդանեաց ու մարդու ձեւեր զգեցող շար ողիմներն, որք ծանօթ էին ևւ Ջրագաշտական կրօնի հետեւողաց, ևւ որոնց ժամին ընդհանրապէս յիշատակութիւններ կը գտնեմք Աւետարի մէջ, ուստի ևւ զանոնք Ջրագաշտական կրօնի առթիւ պիտի ծանօթացնեմք (տես էջ 21): Ասոնք հաւանականաբար Բնագաշտութենէ մտած են 'ի Ջրագաշտականութիւն:

II. Պ Ա Շ Տ Օ Ն Դ Ի Ի Ն Ա Ջ Ա Ն Ց

Շատ մը նախնական ժողովրդոց համար իրենց մեծ դիւցազներն ու քաջերն չէին մեռնիր, յետ մահու անոնց ողիք գերազանց ողիմներու կարգն կ'անցնէին ու նոյն իսկ Աստուածոց աստիճանին կը բարձրանային:

Հայք ալ ունեցած են այսպիսի դիւցազոնք որք են: Հայի. — Հայի իրենց նախահայրն յերկինս փոխադրեալ համարելով՝ անոր տունն Յունաց Օրբանի համաստեղութիւնն գայն իրր ազեղնաւոր նկարելով: Հայք իրենց այդ դիւցազնի հասակն, զեղեցկութիւնն, քաջասրտութիւնն ու արիւթիւնն երգնցին յորոց ևւ բոքք հայկաշափ, հայկանման զեղեցիկ, հայկասիրտ, հայկարար, ևւն:

Հայք՝ Հայկայ կը վերագրեն ևւ իրենց ասմարի հիմարկութիւնն Հայկայ շրջանն, որ եզրագտական աստեղագիտութենէն ասնուած կը թուի:

Վանագն. — Ըստ Ստրենացոյ Վահագն Տրդրան Ա. ի որդին որ յողթեց Մարաց Աժգահակ թագաւորին, ևւ որոյ քաջագործութիւնք գայն ի շարս Աստուածոց դասել տուն ևւ զոր պաշտէին Վրացիք ևւ Հայք:

Հին Հայոց Մուսայք կ'երգէին Վահագնի ծնունդն « Երկնէր երկին ևւ երկիր» ով որ կ'երգուէր զետ Ծրդ զարուն: Կ'ըսուէր թէ Վահագն վիշապներու հետ կուուած է (Վիշապաքաղ) ևւ ունի այլ շահատակութիւններ նման Յունաց Հերակլէսին, յոր ևւ Աստրեստանեայց Բարշամինի յարգն զողնալով երկինք փախչին. ևւ ինչպէս ըսինք այդ առթիւ թափթփած յարգովն կազմուած է յարդ զողիմը (Յունաց ծիր կարիմը (Անանիա Շերակացի):

Ստկայն Վահագն, հաւանականաբար աւետարական Վիրիբրաֆան, յողթութեան ողիմ ևւ կամ վէտական Ազնիկ է, հորոյ Աստուածն: Ըստ սանտիրիտի Վան-Ազնի = հուր բերող է, Հրաբեր:

Կարծեմք թէ աւետարական Վիրիբրաֆան ևւ վրասկան Ազնիկ կամ Վան-Ազնիկ նոյն են: Երբեմն սարբապաշտական դարերու պատերազմի ողիմ ու հուրն որ ի Հնդկիս Ազնի կամ Վան-Ազնի կըսուէ, 'ի կեղբոնական Ասիա Վիրիբրաֆան իսկ 'ի Հայս Վահագն որոյ անունն

առած են և Հայք իրենց մի գիւցազներն : Վահագնի յերկինս ներկայացուցիչն էր Արեղակն :

Հայք իրենց նախնեաց յարգանք մատուցանէին, և հաւանակահարար Հարի լեռնաղաշան անոնց գերեզմանատունն էր, ուր զնաց Հայկ ըստ Սորենացւոյն :

Հայք աստղերն իրենց գիւցազներով կը ներկայացնէին և անոնց յատկացուցած էին շարժու մէն մի օրն. որպէս Արեղակն՝ Արայ գեղեցիկն էր, և նորա յատկացեալ էր կիւրակէն, Լուսինն Արայի կինն էր : Երեւակն Հայկն էր և հինգշարժի օրն կը յարգուէր. Լուսնթագն Հայկայ կինն կը ներկայացնէր և Բշ. էր նորա նուիրիալ օրն. Հրատն Արամն էր և օրն էր Գշ. Փայլածուն կազմոսն էր և ուրբաթ կը պաշտուէր. Արուսեակի օրն Գշ. էր և Եոյի աղջիկն Աստղիկն կը ներկայացնէր. Նանէի օրն էր շարաթ :

Գ

ՉՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՈՒԹԻԻՆ

Չրագոշտականութիւնն կամ Մազգէականութիւնն ըստ ոմանց Բակարիոյ մէջ ծնունդ առած է, ըստ այլոց Մարտտանի մէջ, և որ Քրիստոսէ 6 դար առաջ սկսած է ծաւալիլ և ըլլալ Պարսից, Մարաց և այլ գրացի հպատակ ազգաց, յորս և Հայոցս կրօնն :

Չրագոշտ (պրկս. Զերաիշտ) անուն ոմն Պարսկահայոց Որմիա քաղաքէն, զուցէ և Հայ, ըստ Ճարարիի (պարսիկ պատմիչ) Երեմիա մարգարէին աշակերտներէն մին, ըստ այլոց Դանիէլ Մարգարէի. (1) և ըստ Պարսից Աքիմենեանց ազնուական ցեղէն, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ 6 դար առաջ (600—522), հեղինակն կամ աւելի կարգաւորիչն և ծաւալիչն եղած է այս կրօնի, և պրած է անոր բակարիական լիզով օրինադիրքն՝ Աւեսան, զոր ընդունել աուաւ Մեծին Դարհի հօր

(1) Սորս սպացոյց կրնայ հաւատուիլ գրադաշտական կրօնի մեջ սեւակական սարհրու գոյութիւնը :

ու անոր միջոցաւ Պարսից. — Աւեստայի վրայ եղած յաւելումք անուանեցան Զանդ, ուստի եւ ամբողջ կրօնագիրքն կոչուեցաւ Զանդ-Աւեստա :

Ըստ Հերոդոտի Իրանեաններու զերազոյն Աստուածն երկնից կամարն էր, որոյ աչքն կը ներկայացնէր Արեգակն, որով կը գիտէր Երկիրն : Այդ գերազոյն էն բանիւ ստեղծած է համայն աշխարհն եւ ամենայն ինչ 'ի չգոյէ : Գերազոյն Աստուածն ապա անուանեցաւ Անուրամագսա : Այս բարի Աստուածն ունէր իր ախոյեան չարութեան սղին կամ աստուածն, որոց (բարի եւ չար Աստուածոց) ծնունդն հետեւեալ կերպով եղած է :

Զրուան — Ախարուևա (անսահման ժամանակ) (1) հազար տարի զոն կը մատուցանէ (որ՝ ու) Որմիզդն ծնանելու համար՝ որ պիտի ստեղծէր Երկինք եւ Երկիր, սակայն այս զոհարեութեան արդեան վրայ կասկածելուն՝ Որմիզդի հետ եւ Արհմեր յլացաւ : Նախ Արհմեր չարութեան գորչահոտ Աստուածն ծնաւ, ապա անուշարոյրն Որմիզդ բարութեան Աստուածն :

Արհմեր (Արհէմէն, Հաւրաման, Արմն, զոր եւ Հայք Հարաման, Խարաման կոչին) ըստ Աւեստայի Արօ-Մաշուս (Չար սղի) մականուանեալ է, իսկ Որմիզդն (ըստ հին Պարսից) Արամազդայ, Օրամազէն, Օրմազդ, ըստ Հայոց Արամազդ, Վրաց Արմազ, Սասանեանց՝ Որմիզդ Զենդա-Աեստայի Անուրա — Մազդան (ամենազէտ) անց Արիւնդօ-Մաշիս (բարի սղի) եւս կոչուած է :

Երկուքն սկսան ստեղծագործել, աստջինն բարի եւ երկրորդն չար ասարկայներ :

Որմիզդ ստեղծած է Երկինք, Երկիր, Լոյս, հրեշտակներն, մարդիկ, բարի կենդանիներն, բարի ծառերն ու բոյսերն, բարի ջուրն եւ 'ի մի բան ինչ որ բարի է, իսկ Արհմն չարերն, գիւերն, գազաններն, չար կենդանիներն (վիշապ, օձ, կարիճ) չար ճճիներն, սիրամարդն, խաւարն, հիւանդութիւններն եւ մահն :

Արհմնի այս չար ստեղծագործութեանց մէջ սիրամարդն բացառութիւն մէ. բարի կենդանի մը՝ զոր ստեղծեց ցուցնելու համար թէ կարող է եւ բարիներ ալ ստեղծել, սակայն չուզեր. « Արհմն ասաց, ոչ եթէ չ'կարեմ բարի ինչ, այլ չկամիմ եւ առ հաստատուն զբանն աննելոյ արար սիրամարդ » (Եզնիկ) :

Զրագաշտականք ըստ Աւեստայի բնգունէին Որմիզդի ստեղծած վեց հրեշտակապետներն Անեշա-Արիւնդա (Ամշասրանա, Եմշասրէտի, Էմհուու-

(1) Եզնիկ բախա կառ փասք կը քարզմանե Զրուան բառն, իսկ Եզնիկ մեծն աստուած : Անսցիկն սխալ մ'ե, իսկ երկրորդն արգս քարզմանուրիւն մ'ե : Հաւանականարար յաւիտեական ժամանակ ըսել է, զոր միւրսակնի իերածեցին : Ե դարուն սպրոզ Զրուանական արակաւորներն : Սասանեանք զրուանակնի էին, ինչպէս սիսի ճեսնեմք :

փէնս) — Անուան բարերարներ որոնց հսկողութեան յանձնուած էին, ամսուն մէյ մէկ օրերն, Չրգէն մինչև 7րդ, զի առաջինն Արամազդայ լերագահեալ էր: Այս հրեշտակապետաց ձօնեալ էին եւ ասարեոյ մէյ մէկ ամիսն եւ մէկ մէկ ծագիկ: Այս անմահ բարերարներէ իւրաքանչիւրն բանի մը խնամակալն էր, հողիներու, օրինաց, իշխանաց, կենդանեաց, բուսոց, ջրոց եւն, (1):

Այս լեց հրեշտակապետաց համապատասխանող լեց չարութեան ոգիներ ստեղծած է Ահրիման:

Հրեշտակապետներէն ետք գային Եագասներն (Իզլղ—Ազատ), աւելի քան 40, որոց զլիաւորներու իւրաքանչիւրին նուիրեալ էր ամսոյ մնացեալ 23 օրերէ մին, ոմանց մէկէ աւելի օրեր եւ նոյն իսկ ասարեոյ մէկ ամիսն յատկացեալ էր ըստ իրենց կարեւորութեան՝ որպէս հրեշտակապետաց: Մի՛հր՝ լուսոյ, Պէհրամ՝ կրակի, Անահիա՝ (2) ջուրց, Սպանտարմա՝ Երկրի պաշտպան ազատներ էին, որք ապա աստուածացան: Յաւելեաց 5 օրերն ալ ազատաց նուիրեալ էին զորս այդ ազատներն Փեկնի Մագսիեղևան անուանէին:

Ազատներէ լերջ գային մարդոց պահապան ոգիներու հրեշտակաց բազմութիւնն: Ամէն մարդ ունէր իր պահապան հրեշտակն յետ մահուանձի մը պահապան հրեշտակն Երկինք կ'ելլէր եւ անդ կը սպասէր մինչև որ սերիշի մը պահպանութեան յատկանար: Հաւանականաբար հրեշտակ բառն Պարսկերէն Թերիշթե կամ Փեր-հիշթե բառէն եկած է: Թէրիշթէ Թեւարձակ ըսել է, որպէս եւ համարին հրեշտակներն (3): Մեզմէ ազնկներն զորս մեր սամիկք զիս ընդունեն, զուցէ հրեշտակաց մի գասն կ'սղմէին: Ետգատներու եւ պահապան հրեշտակներու դէմ Արհմն ստեղծած էր զեւեր, որոց արունեքն Եարու իսկ էզերն Փայրեխա (Էէրի) կ'անուանէին:

Արհմն իրեն հետ ուներ իր ստեղծած չար ոգիներու եւ զեւերու (պրսկ. Տեւ, Տիվարս եւ հայտցեալ՝ զեւ) բանակն, որոց օժանդակութեամբ Արամազդայ զբայ յարձակելով օձի կերպարանօք յերկնից Երկրի զբայ ինկաւ: Արհմն իրեններու (զեւերու) միջոցաւ միշտ մարդիկն չար զոր-

(1) Այս հրեշտակապետաց անուններն եւ Վօհոււմանօ, Աշալանիւրս, Քշարաւալալիս, Սքանրս սուխիսի, Նաուովարս, Անեուրս:

(2) Անահիսն յիշուած է ի սեպագիր արձանագրութիւն Ասորեստանեայց, որ սպասոյց ունի սեւական կրօնին Զրադաշտականութեան վրայ ազդեցութեան:

(3) Հրեշտակ բառն ու անոր զազաբարն զոյութիւն ունէր ի մեզ Ս. Գրոց թարգմանութեանէն առաջ զոր մեր թարգմանիչք Ս. Գրոց մարդոցմէ զերագոյն եւ Աստուծոյ կամքն կատարող հողեղէն էակներու համարժէք համարեցին: Հրեշտակք ի Ս. Գիրս անուանին եւ Բոզեղիմ, հսկողի կամ Պանսարսիմ եւ գասակարպեր ունին:

ծելու արամադիր կ'ընէ, որոց դէմ պաշտպանեն իրենց պահապան հրեշտակներն (1) :

Դեւերն Ջրադաշտէ առաջ մարդոց հետ կը միանային եւ խառնուողներ կը կազմէին . Ջրադաշտ անոնց մարմինն բեկանեց եւ արդիւից այս միութիւնն ու թոյլատրեց միայն կենդանեաց ձեռն առնուլ : Դեւերն զեւ կը ներգործեն իրենց ազդեցութիւնն եւ որ յետ ժամանակաց միայն պիտի ջնջուի : Յորժամ Ջրադաշտի ցեղէն պիտի ելնեն Յ մարգարէներ՝ որք օրինաց Յ դիրքեր պիտի յայտնեն , որոցմով աշխարհի փրկութեան գործն պիտի ամբողջացնեն , արարածք աիտի սրբութիւն աշխարհ յաւիանական պիտի բլլայ , խաւարն պիտի անհետանայ , մահն ու չարութիւնն պիտի ջնջուին :

Չար ոգիներն կամ դեւերն Չարք ալ կ'ըսուին այս երկու բառերն միանգամայն՝ Չարադեա՝ ալ գործածուած է , ճիշտ նման Բարիկեղծակ ըսելուն : Վաս բառն ալ իրբեւ չար գործածուած է . իսկ Աստուանայ բառն երբայեցեքէնէ մուսք դասած է ի մեզ Ա. Գրոց հետ :

Արհմնի ու գիւտց թաղաւորութեան անդին Դոմիս (աուզախ) կ'անուանի , իսկ Որմդդի ու իւրայնոցն (հրեշտակապետ , ազատ , հրեշտակ) Արխալարիւն (Գարա - տէմանա) :

Յետ մահու՝ հոգին Յ օր հանգուցելոյն քով մնալէ ետք՝ Կրգ աւուր առաւօտուն կը մեկնի գոտաաստանտակին . անդ Ռուշնու-Ռազիխարս անուանեալ ոգին բարի եւ չար գործերն կը կշտէ , ու ըստ այնմ կը գատապարտէ կամ ազատ կ'արձակէ :

Արքայութիւնը Անկիլար կամ Անյիւար (ճանապարհ) անուանեալ կամբջով մը երկրի միացած է , որոյ վրայէն կ'անցնին մեռելոց ոգիք : Արդարներն բարի հրեշտակի մը առաջնորդութեամբ գիւրաւ կ'անցնին իսկ մեղաւորք կը դահալիթեն ի դոմիս (աուզախ) անդի տանջանաց՝ ուր Ահրիմանի զերի կ'ըլլան :

Վօճումանօ արքայութիւն գնացողներու բարի գալուստ կը մաղթէ : Ահուրամագայի կը ներկայացնէ ու անոր անգն կրտշէ ուր պարտի մնալ մինչ յյարութիւն մարմնոց :

Արքայութիւնն երեք աստիճանի կը բաժնուի . առաջինն գրեթէ քաւարան մէ ուր կը մնան քիչ կամ շատ մեռելոց ոգիք , ըստ իրենց

(1) Դեւերն ունին ըստ իրենց յատկութեանց զանազան անուններ : Այս կ'անուանին օդակեացներն , դրաժք կ'ըսուին չար կամեցողներութեկազրութեամբ չար գործողներն , քալիս (աուզախ) եւ խաժք գուցէ իրենց գոյներով կը ասրբերէին :

Ճիստք կ'ըսին խելագարիչ դեւերն , Ճիւղաք երազոց մէջ վախ ազդողներն , Ալ աշարեր կանանց եւ նորածիններու թշնամիներն . վերջապէս առեակ կըսուին հոգի ասնողներն որք եւ կրող այսինքն ասանող ալ կը կոչուին : Նեռն եւս զեւ մէ . որոյ զերն անձանօթ է , զուցէ զժոխոց պաշտօնեայ է :

մեղաց ու միւս երկու օթեւաններն կ'անցնին ըստ խրեանց արժանեաց: Մեռելոց հողոց փրկութեան համար աղօթք կ'ընդունէին:

Զրադաշտ Արհմէն եւ Որմզդէն 3000 տարի վերջ աշխարհ եկած է: Զրադաշտէն 3000 տարի ետք Արհմն պիտի յաղթուի Որմզդէն, աշխարհի վերջն պիտի գայ, մեռեալք յարութիւն պիտի առնեն, եւ վերջին դատաստանն պիտի տեսնուի, մեղաւորներն ու դեւերն 'ի դժոխս եւ արդարք ու հրեշտակք յարքայութեան պիտի ապրին 3000 տարիներ, եւ այսպէս պիտի աւարտի 10,000 տարիներու շրջանն. (1000 տարիէն ծնունդ Արհմնի եւ Որմզդի, յորմէ 3000 տարի ետք ծնունդ Զրադաշտի, 3000 տարիէն՝ վերջ աշխարհի եւ դատաստան եւ 3000 տարի ալ արքայութեան եւ դժոխոց կեանք) եւ ապա պիտի նորոգուի աշխարհն ու միւսնոյն շրջանն պիտի վերսկսի:

Զրադաշտականութեան կրօնաւորներն Մոզ կ'անուանէին, հաւանականաբար այսպէս կը կոչուէր նշանաւոր Զրադաշտական կրօնաւոր մը որոյ անունն սկսած է արուիլ եւ ապա ամենուն:

Հայոց Մովսէս նա՛նզն որ շատ հեռի չ'է Զրադաշտի հայրենիքէն (Պարսկահայք), թէ մի գուցէ առաջին մեծ մոզի բնագաւառն եղած ըլլա՞յ եւ կամ նշանաւոր մոզերու ծննդավայրն:

Մոզերու պեան Մոզպէս կամ Մոլպէս, իսկ ընդհանուր գլուխն Մոզպէսաց Մոզպէս (կաթողիկոս) կը կոչուէր:

Մոզերն կը կրէին հայկական գտակ, սպիտակ երկար պատմուճան եւ մէջքերնին գօտի:

Մոզերն Մարաց 6 գասերէ մին կը կազմէին: Աստուծոյ եւ մարդոց միջնորդներ էին. գուշակութիւններ կ'ընէին, պատգամ կըսէին, մոզովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին: Երկրագործք զինուորներէ ետք կուզային եւ յարգի էին:

Զրադաշտականք տարրապաշտ ալ էին, մեծ յարգանք կը մատուցանէին հողին, ջուրին, հուրին եւ հողմին: Մոլորակաց ալ յարգանք մատուցանէին (Spiegel):

Յետ մահու ոչ մարմինն այրելու էր, ոչ ջուրն ձգելու եւ ոչ ալ թաղելու զի հուրն, ջուրն եւ հողն կ'ապականէին: Ուստի կամ օձանելով հողին մէջ կը թաղէին որպէսզի հողին չզպչի եւ կամ ծառերու ու աշտարակաց վրայ կը թողուէին որպէսզի թո՛չնոց կեր ըլլան եւ փախն(1):

Ջուրն յարկելունն դիակներն անց չ'էին ձգեր ու անով չ'էին լուացուիր որ չպզծուի, այլ կովու մէզով:

Կրակի պաշտօն մատուցանող մոզերն պէտք էր որ բերաննին Փակաւ կամ Փակաւնի գնէին որպէսզի իրենց աղօթից ատեն լորձունքներնին կրակին վրայ չցատկէ:

(1) Մեռելոց դիակներն ընդունող բարձրութիւններն թաղուս կը կոչէին, գուցէ ասկէ է մեր քաղուք բառը:

Աղբն ու չար կենդանիք ալ կրակն նեակելն մեղք էր. թէպէտ չար կենդանիներ ջնջելն առաքինութիւն էր : Մոխիրն ալ սուրբ էր՝ զայն կը հաւաքէին ու կը չափէին : Օրն հինգ անգամ պաշտօն կը մատուցանէին կրակին, կենդանիք չ'էին զոհեր, այլ նուիրեալներն բոցէ անցնելէ (յաղելէ) ետք կը մորթէին եւ հաօնա նուիրական ըմպելին խմելով կը ճաշակէին :

Եղիշէի յետագայ հատուածին մէջ այս ամենը ամփոփուած են. «Պատուճակք մի՛ մեռցին անյազ, եթէ յօդեաց իցէ եւ եթէ յոյժեաց եւ եթէ յարջառոց եւ եթէ 'ի հաւուց եւ եթէ 'ի խոզաց: Հայք առանց փանամի մի զանոցին, ծիրաք եւ քակորք ի կրակ մի եկեացեն, ձեռք առանց գոմիզոյ մի լուացին, շնջրիք եւ ազուեսք եւ նապաստակք մի մեռցին: Օձք եւ մողէզք, գորաք եւ մրջմուք, եւ որ այլեւս խառնափնդոր բազմած էր են մի կայցեն»:

Մարդիկ պարտէին Աստուծոյ հաւատալ, անոր ազօթք բնել, զոհ մատուցանել, պարզ սիրտ ունենալ, անկեղծ ուղղամիտ ըլլալ գործոց մէջ: Բարեգործութիւններ էին չար կենդանիներն սպաննել (գորա, օձ մողէս եւն.), անհշակ հողերն մշակել, կոյս աղջիկ մը բարի մարդու մը հետ ամուսնացնել. բարի կենդանիներն նամանաւանդ շուներն յարգել:

Ոչ արձան ընդունէին, ոչ խորան, եւ ոչ խորհուրդ, միայն բարձանց վրայ հօւր կը վառէին : Ձի կը զոհէին, երբեմն ալ եզ, աճ, մաքի :

Մազդէականութիւնն ըստ Եղիշէի՝ եւ անշուշտ իւր ժամանակին՝ Ե ազանդներու բաժնուած էր. գլխաւորն էր Զրադաշտականութիւն՝ եւ միւսներն Աւեպարսզաշ, Բուզպահիս, Պահլաւիկ եւ Պասկտիկ կ'անուանէ առանց անոնց զանազանութիւններն մեղ ծանօթացնելու :

Զրադաշտականութիւնն զէպ յԱրեւելս շատ չի տարածուեցաւ, զի զրեթէ նոյն ասեհներն Պրահմայի եւ Կոմիլիկիտսի նոր կրօններն սկսած էին անդ ծաւալել, ստիպան հաւանականաբար զիւրաւ տարուուեցաւ յ'Արեւմուտս, զի այս երկիրներ յորս եւ Հայք՝ յաւուրս Աքիմենեանց ենթակայ էին Պարսից: Պերսեպոլիսի սեպօձեւ արձանագրութեանց մէջ (որք Գարե Վշտասպեայի եւ Կսերքսէսի վերաբերին) Հայք զանդիկ կրօնք ունեցող ազգաց կարգը կը յիշուին, ուստի Քրիստոսէ Ծ դար առաջ արդէն Զրադաշտականք էին :

Ստարոն կը վկայէ թէ՛ Հայք եւ Պարսիկք կրօնակիցք էին (Ստարոն Քրիստոսէ քիչ առաջ կ'աղբէր) :

Զրադաշտականք միասուածեանք էին, իրենց միակ Աստուած կը դաւանէին Որմիզդն (Որմզդականի) կամ Աւեստայի բառով Ահուրա-մազդան (Ազդրեական) ու զայն կը պաշտէին, կ'արձամարտէին Արճմիւր ու ջանային անոր ազդեցութեան չ'ենթարկուել շնորհիւ Որմիզի եւ անոր պահապան հրեշտակաց: — Որ եւէ կուտք ու արձան չ'էին կանդներ ոչ Որմիզի եւ ոչ ալ անոր հրեշտակաց: Հերոդոտ վկայ մ'է ապա եւ կ'ըսէ թէ՛ վաղեմի Պարսիկք «Ոչ կուտք ունէին, ոչ ասճար եւ ոչ սեղան, ու ապուշ կը համարէին նոյն իսկ ասճար ու կուտք կանդ-

նողներն»,... Միայն կրակն իբր Որմզդի ներկայացուցիչ կը յարդէին, զոր բազնոց եւ բարձանց վրայ կը վառէին: (1)

Հաւանականաբար Հայք ի մէջ այլոց ի Բագաւան ունեցած են Որմզդական հորն, զուցէ ասորուչանի ձեւով. զոր գտաւ Սասանեան Արտաշէր եւ հրամայեց անշէջ պահել:

Բագին անուանեալ սեղաններ ունեցան ապա, որոց վրայ կը վառէին Որմզդական հուրն: Կային եւ շարժուն բաղիններ զորս կը տեղափոխէին, նոյն իսկ պատերազմի դաշան կը տանէին: Այդ բազնոց առջեւ զոհեր կը մատուցանէին: Չոհից սպասներն եւաշ եւ ըստ մեզ յաշ կանուանէին:

Այս կրօնն տիրեց 'ի Պարսիկս եւ 'ի Հայս մինչ ց'վերջ Աքիմենեան հարստութեան (330 Ն. Ք.), յորժամ մեծն Աղեքսանդր նուաճելով այս երկիրներն այրեց Աւեստան (2) ու վերջ տալ փորձեց այս կրօնին: Այս առթիւ զուցէ յունական աստուածութիւններն եւ Սելուկեանց օրով սեմական դիւք մուտք գտան, սակայն հաւանականաբար արմատ չձգեցին. զի Պարթևք երկրի վեհապետութիւնն ստանձնելով (150 Ն. Ք) իրենց արիական աստուածութիւններն սկսան պաշտել ապա Պարսից, եւ Հայոց (Վաղարշակայ ձեռօք):

(1) Երկու անտակ ընկան կրակներ պաշտաման աւարկայ էին. Որմզդականն եւ Վրաւականն: Որմզդական հուրն էր զոր Արտաշէր Սասանեան հրամայէր «անշէջ պահել ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան»: Յաղկերտ Վաւանական հուր պատուիրէր վառել հայ քաղաքաց եւ զիւրօրէից մէջ: Այս երկու կրակներն ապա շփոթուեցան իբրբու հետ եւ այսօր գոռարին է անոնց յատկութիւններն որոշել: Մեզ այնպէս կը թուի թէ' առաջինն երկնային հուրն էր (զուցէ արեղական, աստեղաց, կայծակի եւն). իսկ երկրորդն երկրային (զուցէ ասորուչաններուն կենդանային ջերմութեան, եւն):

Չբաղաշատականք ունէին եւ ընկերային կրակներ եւ ըստ Աւեստաի ժողովուրդին երեք կարգերու (քրմաց, զինւորաց եւ երկրագործաց) բաժնուելուն ընկերային երեք կրակներ կը զանազանէին, իւրաքանչիւր գտտակարգ ամէն ուրիշ իւր ընկերային կրակն ուներ եւ զօր նիւթապէս կը ներկայացնէր:

(2) Ստուոր էր այս գործն եւ ըստ արար պատմչի մը վկայութեան եզան հազար մօրթի վրայ գրուած էր եւ Չ1 մասերէ կը բաղկանար:

Պարթևաց Վոլոզէս թագաւորն (Ա. գար քրիստոնէութեան) հաւաքել տուաւ Աւեստաի' Աղեքսանդրի խարոյկէն զերծ մնացած հատակօտորներն եւ Սարօր Բ. ի օրով Յրդ գարուն (Յ. Ք.) այդ հատակօտորներով վերակազմուեցաւ: Երբ Պարսկաստան մահմեական տիրապետութեան ենթարկուեցաւ, իրենց հին հաւաքի մէջ մնացողներն մեկնեցան 'ի Հնդկիս (Պոմպէյ) եւ օրք փարսի կամ կեպր կանուանէին եւ այսօր պահաւ ու սանսկրիա լիզուաւ գրուածներ կան, սակայն զորք ի մեծ մասն կորուած է եւ միայն Չ1 մասերէ մին ամբողջ կայ:

Պարթևք աղաւաղեալ Ջրադաշտականութիւն մ'ունէին, ոչ միայն Արամաղղայ արձանն կանգնած էին այլ և Աւետառայի երբեմն սրբութիւններն Աստուածացուցած էին ու անոնց կուսքեր չինած գուցէ Յունաց նմանողութեամբ Արեղակն, Լուսինն ներկայացնող պատկերներն ու իրենց զիւցազն նախնեաց անդրիններն ալ կը պաշտէին, զի արքայք ինքզինքնին Աստուածոց սերունդէն կը համարէին :

Հայք Արշակունեանց հարստութեան հաստատուելն ատաջ Աքիմենեան Պարսից նման Ջրադաշտական էին, չ'ունէին ոչ մեհեան, ոչ պատկեր կամ կուսք աստուածոց, որպէս ցոյց տայ Վարդաշակայ հայ արշակունի հարստութեան հիմնադրին առ իւր եզրագրն Պարթևաց արքայից արքային Արշակայ՝ գրած զանգատանաց թուղթն : Աստի և ինք կանգնեց Արեղակն և Լուսնոյ ներկայացուցիչ պատկերներ և իր նախնեաց անդրիններն յ'Արմաշիր (1), գուցէ նոյն տանն կամ քիչ վերջ և Արամաղղայ, Անահիաթ, Միհրի, Տիրի ևւն, կուսքերն սրով և գիցազարչտութիւնն մուտք գտաւ 'ի Հայս և որ աղա ճօխացաւ հնդիկ, յոյն և ասորի աստուածաց յաւելմամբ, որոց վրայ պիտի խօսիմք (անս կուսպաշտութիւն) :

Գ. Գարուն սկիզբն (226) Սասանեանք արեւելով Պարսից կրկին Ջրադաշտականութիւնն ծաւալեցաւ անց և նոյն իսկ այդ հարստութեան հիմնադրին Արտաշիր գալով 'ի Հայս, կը կոտորէ պարթևական արձաններն ու կը քանդէ մեհեաններն և կը ստիպէ զՀայս ընդունել Ջրադաշտական կրօնն « զմեհեանիցն պաշտամունսն ատաւել և ս յորդորէ այլ և զնորն որմզգական ի վերայ բազինն որ 'ի Բագաւան անչէջ հրամայէ լուցանել(2), բայց զանգրիսն զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոցն նախնեաց հանդերձ Արեղակն և Լուսնին յ'Արմաշիր և փոխեցաւ ի Բագարան, և զարձեալ յ'Արտաշատ, զայնտիկ փչրէ Արտաշիր» (Խորեն) : Այլ արձանաց համար բան մը չըսեր : գուցէ Ջրադաշտական ըլլալուն խնայեց :

Այս անյաջող փորձէն վերջ Տրդ զարուն յ'աւուրս Յուլիաթ կրկին նոյնն փորձեցին Պարսիկք : Յագիկերա Բ. կը հրամայէ «ամենայն ազգք և լեզուք որ են ընդ իմով իշխանութեամբ զազարեացին յիւրաքանչիւր մոլար օրինաց, և միայնոյ եկեացեն յ'երկրպագութիւն Արեղական, զոնս մատուցանելով և աստուած անուանելով» (եղիշէ) : Եւ զիսեմք թէ յորժամ Հայք որ Գ. զարուն սկիզբէն շնորհիւ Քրիզոր Լուսաւորիչի և Տրդատայ, ընդունած էին Քրիստոնէութիւնն, ինչ մեծ ընդդիմութիւն ըրին՝ Աւետնդեան քահանայից ներշնչմամբ և Մամիկոնեան Վարդանայ զօրովարին առաջնորդութեամբ : Այս գիւմաղբութեան պատմութիւնն կ'ընէ քաջ պատմիչն Եղիշէ ու այդ տոթիւ կը ներկայէ մեզ Սասանեան Ջրադաշտականութիւնն զոր կը քննադատ և

(1) Որ փոխադրեցան ի բագարան և այլս Արտաշատ :

(2) Հաւանսիսուարս Որեղակիսիս հուրն Ափիլեկեանց օրեն կար ակոյ :

իւր ժամանակակից իմաստասէրն Եզնիկ, յորոց անդեկանամք թէ՛ Սասանեան Զրադաշտականութիւնն փոքր ինչ տարբեր է Աքիմենեանց ընդունածէն : Աքիմենեանք ինչպէս ըսինք՝ Զրուանայ անսահման ժամանակի ծնունդ կը համարէին Որմզդն եւ Արհմն. Սասանեանց օրով այդ անսահման ժամանակի դադափարն նիւթականի վերածելով Զրուան կըլլայ հայր Որմզդի եւ Արհմի, այսինքն Հայր Աստուածոց եւ զոր մերն Եղիշէ անուանած է «Մեծն Աստուած» : Ուստի եւ Սասանեանք Զրուանականք էին, մինչդեռ Աքիմենեանք Որմզդական էին : Սասանեանք Որմզդական հուրհեկ գատ որ մեհենից յատուկ էր, ունէին եւ Վռամական հուրն (Ատր պէհրամ) զոր ունենալու էր ամեն քաղաք եւ գիւղ :

Չանդիկք եւ Մանիքիցիք յ'անձին Որմզդի եւ Արհմի բարոյ եւ չարին աստուածութիւններ ընդունելով Զրադաշտական միաստուածութիւնն երկաստուածութեան փոխեցին Գ. դարուն : Զրուանականութիւնն ինկաւ Սասանեանց հետ (622) եւ յաջորդ դարուն անոր յաջորդից Իսլամութիւնն : Կան դեռ անց եւ 'ի Հնդկիս Զրադաշտականք որք Փարսի կ'անուանին եւ ունին ատրուաններս Այժմ թուօք քիչ են սոքա :

••

Հրեշտային ոգիներ . — Զրադաշտականք հաւատային եւ հրէշտային ոգիներու՝ որոց մասին ինչպէս ըսինք յիշատակութիւնք կը գանուին Աւեստայի մէջ :

Հրէշտային ոգիներ կ'անուանեմք մերթ կենդանային կամ մարդկային ձեւեր ասնող ոգիներն՝ որպէս յուշկապարիկներն, պարիկներն, նաւքարուններն, շահապէսներն եւ այլն : Եզնիկ զայնս ձեւափոխեալ դեւեր կը համարի : «Յորժամ քաղաքք եւ գիւղք աւերեսցին եւ անց զեւք բնակեացին, եւ կեղծս յայանեսցին, եւ մարդկան բոս կեղծեաց նոցա անուանս եգեալ զոմն յուշկապարիկ, զոմն պարիկ, զոմն համարու կոչեսցին» :

Հաւքարոյք բոս ոմանց կէս կին կէս ձուկ էզեր էին. ըստ այլոց անապատարնակ կենդանիներ, թռչուններ կամ սողուններ : Ետայի Թարելոնի համար կ'ըսէ «Եղիցի բնակութիւն համբարուաց եւ հանգիստ ջայյամաց, եւ պատահեսցին զեւք յուշկապարկաց» : Ըստ Շտակելրերդի կը համեմատի հին Պարսից Hambaruna բառին որ կը նշանակէ Տակ ոգի :

Շահապէսք անբնակ վայրերն կը բնակէին, մերթ կենդանակերպ էին ստէպ մարդակերպ եւ հեծեալ կ'երևէին մարդոց (Եզնիկ) :

Ըստ ոմանց սոքա վարուցանի պահապաններ էին, ըստ Ազաթան-գեղոսի զերեզմանատանց հսկողներ :

Պայք որոց էգերն թուին Պարիկի ըստ Եզնիկի մարդակերպը « ի մարդկանէ եղեալ ասեն »: Ըստ ոմանց ջրարնակ էին, ըստ այլոց մարդերու մէջ պարողներ, ըստ Հիւրչմանի սոքա աւետառայի Parika ներն Պահլաւական Parikներն եւ նոր Պարսից Peri ներն են:

Յուշխապարիկի ըստ ոմանց կնոջ եւ թռչունի խառնուրդ մ'էին եւ ծովարնակք ու կ'անուանէին նաեւ դստերք ծովոր. ըստ այլոց իշամարդեր էին: Եզնիկ կ'ըսէ « Յուշխապարկաց ասեն բնակել... յաւերակսն զոր յոյն լեզու իշացուլս ասէ »:

Շուս եւ Շուսիկի նոր եւ օտարամուտ ողիներ կը թուին մեզ:

Վիշապ. — Օձի վիշապ անուանուալէն գատ կար եւ Վիշապ անուանեալ հրէջ իջ' որ զանազան ձուեր կը զգե՛նուր. օձի, գրաստի (Չորի, ուղա), թեւաւորի, մարդու, եւն, որ միշտ չարութիւններ կ'ընէր. որպէս դաշտերու հունձքն կը յափշտակէր, գրաստներն կը գողնար, կովերու կաթերն կը ծծէր, գուցէ եւ մրբիկ կը հանէր, առ այս վիշապ անուանեալ է « վիշապ հանել = մրբիկ հանել »: Վիշապի խտուածին հրէջներ ալ յիշատակուին որպէս՝ Վիշապախաղ, Վիշապսոխոծ, Վիշապսոխոծ քաջ (Քիմառու) որոց զործք եւ յիշատակութիւնք անձանօթ են:

Աւելի որոշ բան մը չեմք գիտեր եւ Եղջրուախաղի, Չիւսըղի եւ Ծովայրղի մասին որք զեւ կ'ապրին իբր ժողովրդական նախապաշարմունք:



b

ԿՈՍՊՈՒՄԵՆՏՈՒԹԻՒՆ

Հայք իրենց Արշակունի հարստութեան հաստատութենէն (150 Ն. Ք.) առջ՝ Զրազաշտականք էին, եւ կուռք ու զից պաշտամունք չ'ունէին, ինչպէս ցոյց տայ այս հարստութեան հիմնադրի Վազարշակայ առ իւր եզրայրն Արշակ՝ Պարթևաց արքայից արքայն գրած գանգատանաց թուղթն թէ՛ « Զի ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայանի, եւ ոչ մեհենից պաշտամունք » (Խորեն.) : Վազարշակ ինքն Պարթևական զից կրօնն եմոյժ 'ի Հայս, եւ կանգնեց Արեգական, Լուսնոյ ներկայացուցիչ պատկերներ, եւ իւր նախնեաց անդրէներն, զի Արշակունիք ինքզինքնին աստուածոց ցեղէն կը համարէին Սելեւկիացւոց նման : Թէպէտ չ'ըսուիր Արամազդ, Անահիտ, Տիր, Միշք, Վահագն եւ Ասաղիկ զից եւ կուոց ասճարներու կանգնումն, սակայն հաւանականաբար իր օրէն կը սկսին, զի յայնմհատէ կը տեսնեմք անոնց յիշատակութիւնն : Այդ աստուածներու գրեթէ ամենն իր հայրենի երկրի աստուածութիւններն էին :

Պարթևք թէ եւ երբեմն Զրազաշտական, սակայն ապա յետ Մեծին Աղեքսանդրի յունական քաղաքակրթութեան եւ բարուց յարելով, Աւետայի երբեմն որբութիւններն աստուածացուցին ու Յունաց նման անոնց արձաններ կանգնեցին, ու այդ զից աստուածներն են որոնք իրենց հետ բերին 'ի Հայս (1) :

Պարթևք յունամոյ էին, յոյն լեզուն կը մշակէին, յունական տիպասներ կը կրէին Պարթև թագաւորք : Նոյն իսկ յոյն աստուածոց պատկերներ կը տեսնուին անոնց գրամներու եւ մեատնե-

(1) « Ըստ Փիլոնի՝ Պարթև թագաւորներն պարտէին մոզութեան ստիճան ունենալ » գահն ժառանգելու համար, եւ թէ Պարթև թագաւորք իրենց ժողովրդեան կրօնական պետերն էին միանգամայն :

Ճշմարիտ չ'իմուիր սա մեզ, զի Պարթևք Զրազաշտական կրօնի ջերմ պաշտպաններ ըլլալէ շատ հետի էին, եւ մոզերն ու մոզութիւնն յարգի չէր անոնց օրով :

բու վրայ, իրենց թագաւորի պատկերին քով : Գուցէ այդ զրամներն յունարնակ քաղաքաց յատուկ էին եւ կամ աւելի աւետական ազատներ էին զորս յունական դից կը նմանցնէին (1) :

Յաւուրս Վաղարշակայ (Քրիստոսէ 150 տարի առաջ) հնդիկ զաղութ մը հաստատուեցաւ ՚ի Տարօն, ուր հիմնեց Օձ կամ Վիշապ անուն քաղաք մը եւ ապա մօտակայ Աշտիշատ քաղաքին մէջ հաստատեց եւ իրենց ազգային աստուածոց մեհեան մը՝ զորս անախ Քարքէ լեռան վրայ փոխադրեցին ու անդ կանգնեցին պղնձեայ երկու խոշոր կուռքեր (Չենոր Գլակ) : — Չեմք գիտեր թէ որոնք էին այդ հնդիկ աստուածներ զորս Գրիգոր Լուսաւորիչ խորասկեց եւ անոնց անդ կանգնեց Սուրբ Կարապետի վանքն :

Ինչ որ ալ ըլլան այդ աստուածութիւններ, միտչն տեղական եւ այդ զաղութի մէջ մնացին ու երբէք ազգային հանգամանք մը չ'առին, եւ հաւանականաբար առ այդ՝ Չենոր Գլակէ զատ այլ ժամանակակից ազգային պատմիչք չ'են յիշատակեր զայնս :

Արտաշէս (114 Ն. Ք.) Փոքր-Ասիան նուաճելով յունական աստուածներն Արաէմիս, Ապողոն, Հերակլէս յղեց ՚ի Հայս՝ յԱրմաւիր դնելու համար. Վահուհիք՝ երկրին քրմապետք, երկու առաջիններն ղետեղեցին յԱրմաւիր, Ապողոնն Տիրի քով, իսկ Արաէմիսն Անահախ քով, Հերակլէան տարին յԱշտիշատ վաճագնի քով, եւ ապա Արտաշէս Ելլաղա անցնելով՝ անկէց Ողիմպիական Գիոսն, Աթենասն, Հեփեսոսոն, Ափրոդիտէն եւ մի այլ Արաէմիս գերի առաւ ու յղեց ՚ի Հայս, ու այդ դիք հազիւ հասած էին Անի (Բարձր Հայոց) ինքն մեռաւ իր վերազարձին ուստի եւ դիք անդ մնացին :

Չաւակն Տիգրան Բ. (90 Ն. Ք.) այդ կուռքերն ցրուեց ու զանոնք այն ազգային կուռքերուն քով դնել տուաւ՝ որոց նմանութիւնն ունէին իրենց վերոգրեալ յատկութեամբ (2). Ողիմպիական Գիոսն՝ Անույ Արամազդայ մեհեանն դրաւ :

Աթենասը Եկեղեաց գաւառի թիւ գիւղն Նանէի մեհեանն, Արաէմիսն Եկեղեաց՝ Երիզա գիւղն Անահախ քով, Հեփեսոսսը Գերջանի Բագաւինջ գիւղն Միհրի քով, Ափրոդիտէն Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղն վաճագնի քով :

Հերակլէսի արձանն վաճուհիք փոխան Արմաւիրի յԱշտիշատ հաստատելուն, Մեծին Տիգրանայ բարկութիւնն յարուցին եւ քրմապետութենէ զրկուեցան : Տիգրան այդ Հերակլէսի քով դնել տուաւ անոր տարփուհին՝ Ափրոդիտէն :

(1) De Harlezի Աւետայի յառաջարանն :

(2) Այս յունական դից ընկերացող քուրմերն ըստ Խորենացոյն չուղելով Հայաստանի խորերն երթալ, առարկեցին թէ աստուածք չուղեն աւելի հեռիներն տեղափոխուիլ, ուստի եւ Տիգրան սահմանազլիի մօտերն դեպեղեց զանոնք :

Երուանդ Արմաւիրի արձաններն փոխադրեց ՚ի Բագարան, եւ գաւակն Սրտաշէս Բ. յ'Արտաշատ տարաւ զանոնք :

Այս յունական աստուածոց մուտքն Արտաշէսի եւ Տրդրանայ յունասէր քաղաքականութեան մի արդիւնքն էր : Այս աստուածներ օտար մնացին մեզ Հայոցս համար, ուստի եւ անոնց մասին չ'պիտի անդրադառնամք : ՚ի սեմականաց միայն երկու աստուածութիւններ նախեալ եւ Բարշաւիկ մուտք գտած կը գտնեմք ՚ի մեզ, որոց առաջինն ընտելացած եւ կարծես ազգային յատկութիւն մ'առած է :

Նանէի ՚ի Հայս մտից մասին յիշատակութիւն չունիմք. գիտեմք թէ Տրդրան անոր մեհեան մը կանգնեց ՚ի Թ'իլ Եկեղեաց, իսկ Բարշաւիկն Տրդրան Բ. բերաւ ՚ի Միջագետաց, եւ հաստատեց ՚ի Թորքան Բարձր Հայոց :

Արդ աստ այս ամէն զից վրայ ուրոյն տեղեկութիւն տալէ վերջ պիտի ջանամք ներկայել ազա անոնց տաճարներն, պաշտօնն, պաշտօնէութիւնն, եւն :

Արեգակաւ եւ Լուսնի դիւ. — Չգիտեմք թէ վաղարշակինչ ձեռ տուաւ Արեգական եւ Լուսնոյ արձաններուն : Ենթեանային կըսէ «Անդրիս հաստատեալ Արեգական եւ Լուսնի», ուստի հեաեւ թէ մարդոց կետարձանի ձեւն տուաւ անոնց : Գուցէ առաջինն նոյնացուց Միհրի հեա՝ որոյ ներկայացուցիչն էր, իսկ երկրորդն վրաց եւ Պօնտացուց (յ' Ամերիս) պաշտած փոխքական գտակաւ Փառնակ կամ Մեծ֊փառնակ անուամբ կուռքն էր (1) :

Պարթեազուն հայ իշխանք շատ կը յարգէին Արեւն, անոր վրայ կ'երդնուէին : Տրդրանայ Բարգաւիրան սպարապետն Երուսաղիմայ Հիւրկանոս քահանայապետն համոզելու համար «Երդնու նմա յ'Արեգակն եւ յ'ամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս եւ յ'երկրայինս» : Արշամ ստիպէ էնանոս Բագրատունի ասպետն «կամ թողուլ ՚ի սպառ զօրէնն հրէութեան եւ երկիր պագանել Արեգական եւ պաշտել զկուռս արքայի... կամ...» :

Ասոնց մասին յ'Արմաւիրէ ՚ի Բագարան ու անտի Արտաշատ փոխադրութիւններն կը յիշատակուի :

Հաւանականաբար Արեգակ եւ Լուսին միայն մէյմէկ արձան ունէին եւ ՚ի Հայոց չի յարգուեցան բնդ երկար :

Տարւոյ երկու իրարու յաջորդ ամիսներն (Մրգ. Տրգ.) Մանկի եւ Արեգի՝ Լուսնոյ եւ Արեգակաւ նուիրեալ էին : Ամսոց առաջին օրն աւ Արեգ կ'անուանէր եւ հաւանականաբար Արեգական ձօնեալ էր եւ Զէրք օրն Լուսնակ՝ Լուսնի :

Նախասարք Պարթեաց. — Պարթեա արքայք ինքզինքնին աստուածոց սերնդէն կը համարէին եւ անշուշտ առ այս իրենց նախա-

(1) Հին հաւաստի Հայոց, էջ 102 :

հարց արձաններ կը կանգնէին ու կը յարդէին: Հաւանականաբար ասոնք ալ մեծ յարդ չի վայելեցին 'ի Հայս, զի Արեգական եւ Լուսնի արձանաց հետ տեղափոխութենէն զատ՝ որ եւ է ասթիւ յիշատակութիւն մը չեմք հանդիպիլ յ'ազգային պատմիչս անոնց մասին:

Արամազդ. — Աւետաայի Ահուրա - Մազդան (Ամենազէան) է որ ինչպէս տեսանք, հին Պարսիկք Օրամազդա, Օրամազէն, Օրմուզդ Աստանեանք Որմիզդ, Հայք Արամազդ եւ Վիրք Արմազ կ'անուանէին:

Այս աւետական բարի ոգին (Սրինդո - Մայիա) Պարթևք նիւթական արձանով ներկայացուցին, պաշտեցին ու պաշտել տուին իրենց հպատակ Պարսից եւ Հայոց:

Արամազդն 'ի Պարսից եւ 'ի Հայոց համարուած էր գերագոյն Աստուած, հայր Աստուածոց, երկնից Աստուած, երկնային լուսյ Աստուած, մեծ Աստուած, արի Աստուած, բարի Աստուած, Արարիչ Երկնի եւ Երկրի, «մեծ եւ արի Արամազդ», Ամենազօր, «Լիութիւն, պարարտութիւն», Ամենաբեր պաղոց, լիացուցիչ, հիւրընկալ Աստուած, վանաատւր (հիւրընկալ) Աստուած:

Արամազդ իր այս յատկութիւններով Յունաց Զևսի ու Տիտի եւ Լատինաց Ժիւրիքեռի եւ Դեուսի կը մերձենար:

Արամազդ ունէր մէկ որդի որ էր Միհրն եւ դուստր մը Անանիտ, ապա սեմական նանեկն ալ անոր աղջիկ համարեցին, եւ նոյն իսկ ոմանք Աստղիկն:

Ըստ Աւետաայի Արամազդի որդին է հուրը, իսկ աղջիկն «Երկրի ղգին»: Միհրի համար յարմար է հուր բառը, զի Միհր հրոյ Աստուած էր եւ արեգական ներկայացուցիչ, սակայն Անահիտի երկրի ոգւոյն նոյնացումն սարօթինակ կը թուի: Արդեօք ջուրն Երկրի ոգին համարուած է, որոյ ներկայացուցիչն էր Անահիտն (Լուսին):

Արամազդայ մեհեաններն էին Բարձր Հայոց Գարանադեաց Անի ամբոցն եւ Արարատայ Բաղրեւանդ գաւառի Բագաւան գիւղն. կոյնն եւ արձանք ի Պաղատոյ լեռինս (յ'աւուրս Հսիսիսիմեանց) եւ ի Մծխիթ՝ մայրաքաղաքն Վրաց:

Անի ամբոցն գերեզմանատուն էր Արշակունեաց: Արամազդայ քրմապետն թագաւորական ցեղէ էր: Արտաշէս Բ. իր Մաժան որդին քրմապետ կարգեց:

Արամազդայ կը նուիրէին սպիտակ ցուլ, նոխազ, ձի, ջորի: Տարւոյ առաջին ամիսն նաւասարդ (նաւասեր - հատա(պրակ.) = նոր սարի = Ամանոր) Արամազդայ նուիրեալ էր, որպէս նաև ամսոց առաջին օրերն՝ ինչպէս տեսանք՝ Զրադաշտականութեան մէջ:

Սակայն հաւանականաբար գիցադաշտական շրջանին մէջ այդ առաջին օրն Արեգական յատկացուեցաւ ու Արեգ կ'անուանէր, իսկ 15րդ օրն Արամազդայ ձօնուեցաւ ու անոր անուամբ (Արամազդ) կը

կոչուէր: նաւասարդի առաջին օրն Անանոր կ'ըսուէր, եւ այդ օրն կը տօնուէր Արամազդ: Վազարչակ ամանորի առթիւ մեծ տօն հաստատեց որ մեծամբոխ կը տօնուէր ի Բագաւան, եւ որ 6 օրեր կը տեւէր, հաւանականաբար ամանորն եւ յաւելեաց 5 օրերն: Եկող ուխտաւորներն անդ պատասխարան կը գտնէին զի Արամազդ Վանատուր (օթեւան տուող) էր, եւ զոհերէն բաժին կ'ընդունէին, զի հիւրընկալ էր:

Հայոց քաղաքական տարին կը սկսէր Օդոստոս 11ին, իսկ կրօնականն Պարսից նման Մարտի 21ին. ապա միացուցին եւ ունէին միակ տարի մը որ Օդոստոս 11ին կը սկսէր, յարմարագոյն՝ Արամազդն տօնելու, զի յայնժամ առատ էին պտուղք եւ ամենայն բերք՝ Անենարերի տօնին համար: « Ի ժամանակի զիցն Ամանորոյ՝ ամենաբեր նորոց պաղոց տօնից հիւրընկալ զիցն Վանատուր » (Ագաթ.): Այդ հանգիսից առթիւ եւ սկսան տօնել ապա Աստղիկն՝ որ անդ ի Բագաւան. արձան ունէր, եւ անոր յիշատակին աղաւնի թռցնել եւ վարդ սփռել. զի սքա անոր խորհրդանշաններն էին, եւ իրարու վրայ ջուր սրսկելով՝ Ջրհեղելի յիշատակն կամ ջուրն, կամ ջուրց պաշտպան Աստուածն՝ Անահիտն եւս տօնել, զի եւ նաւասարդ ամսոյ սանսկրիտերէն անունն է նաւասարպա որ նոր-ջուրց सोն բնէ է (1):

Բրիտանեթեան օրով նաւասարդի հանգէսներն Այլակերպութեան տօնին հետ նոյնացուցին:

Ամանք Վանասուր եւ Անանոր ուրոյն աստուածութիւններ կ'ընդունին (Ալիշան), այլք այդ երկուքն նոյն աստուածութիւնն համարին (Էմին), ուրիշներ Վանատուրն միայն աստուած կ'ընդունին (Գեղզէր, Տիւլօրիէ), կան ալ որ ամանորն աստուած կը համարին (Լանկուա). սակայն մենք Անանոր եւ Վանատուր Արամազդայ ստորոգելիներն կը համարենք Հայր Պարսեմանի հետեւոյութեամբ:

Արամազդն՝ ինչպէս ասանք՝ Ամանորի զիք կ'անուանէր, ու իրեն ուխտի գնացողաց հիւրընկալ եւ վանասուր էր: Յոյնք իրենց Ջեւսին ալ հիւրընկալ ամախանն կուտան, որով եւ կրնայ հասկըցուիլ Ագաթանգեղոսի « ի ժամանակի զիցն ամանորոյ ամենաբեր նորոց պաղոց հիւրընկալ զիցն Վանատուր » հաստուածն, որ սեղի տուած է այս շիտութեանց: Աւելի բացայայտիչ է Մակարայեցւոց « հիւրասէր Որմզգանն զիցն Վանատուր » խօսքն:

(1) նաւասարդ բառին երկու մեկնութիւն տալինք, մին բաւ պարսկերէնի նոր Տարի (տարւոյ առաջին ամիսն) եւ միւսն բաւ սանսկրիտի իբր նոր ջուրց सोն: Այս երկու մեկնութիւններն ալ ունին իրենց կողմակիցներ. երկուքն ալ հաւանական են, մենք աւելի առաջնոյն կարծեկից ենք, զի Անահիտ տօնն նոյն ամսոյ 15ին էր, ուստի եւ չ'էր կրնար նոյն օրն տօնուիլ. զուցէ սակայն միացուցած էին յայնժամ:

Հայկազեան բառարանն Անանորարքեր բառին առթիւ Վանատուր զիջն Արամազդ ըսել է կ'ըսէ :

Անի ամբոցն, գլխաւոր մեհեան Արամազդայ՝ զերեզմանատուն էր Արչակունեանց, իսկ Բազաւան զերեզմանատուն քրմապետաց Արամազդայ :

Անանիս. — Անահիտ հաւանականարար Աւետայի Անանասան կամ Անանիսան է որ Արդուիջուր կոչուած ազբիւրին ամականն է, եւ որ մաքուր ըսել է: Սա իզէս (Ազաւ)՝ էր. ջրոց պաշտպան ոգին եւ որ Անահիտ անուամբ կը պաշտուէր ոչ միայն ի Հայոց եւ ի Պարսից այլ եւ ՚ի Մարաց (Եկպատան), ի Կապադովկիա, ի Գերմանիկ (Մարաշ), ի Փոքր Ասիա (Երկու Կոմանայք) (1), ի Լիւդիա, ի Պոնտոս (Ձիւէ), ի Փիւնիս կէ, ի Բաբելոն, ի Բակդրիա եւ յ'Նլիմայիս :

Անահիտի պաշտաման ի Պարսից ի Հայս մտից վկայ է Սարգոնի անշուշտ ձեռամբ Պարթեւաց :

Անահիտ ջուրց խնամակալն էր, Ջրազաշտական կրօնի Ապուլնապսը, որ ապա նոյնացաւ Անահիտի հետ: Սա Աւետայի մէջ արդա սաւորութեան եւ դիեցման պաշտպան կոչուած է եւ որոյ ներկայացուցիչն էր Լուսինն :

Հայոց մէջ ամենէ աւելի յարգուած աստուածութիւնն էր Անահիտ : Ըստ Ստրաբոնի Պարսից ամէն աստուածներն կը պաշտուէին ի Մարաց եւ ի Հայոց . սակայն Անահիտ էր Հայոց ամենէ աւելի պաշտուած աստուածն, եւ որ կ'անուանուէր Մեծ աիկին, Անահիտ աիկին (2), աիկին Հայոց, փառք ազգիս, կեցուցիչ, Կոյս արդասաւոր, մայր ամենայն զգաստութեանց, «բարերար ամենայն մարդկան ընտելեան», եւ ծնունդ Մեծին արօյն Արամազդայ : — Ոսկիաւաշ, Ոսկիածիւն, Ոսկեհաս ալ կ'անուանէին, զի սորա արձաններն ոսկեղէն էին յ'Ներիզա եւ յ'Աշտիշատ :

Անահիտ արձանաց վրայ կը դրօշմուէր կիսալուսին կամ մահեակ, զի լուսինն էր յ'Ներիինս ներկայացուցիչ Անահիտայ :

Ոմանք Անահիտն Արամազդայ կինն կը կարծէին (Յայսմաւուրք) սակայն աւելի հաւանականարար Արամազդայ դուստրն էր, ինչպէս ըսինք :

Անահիտ ի Հայս երեք գլխաւոր մեհեաններ ունէր :

Ա. Բարձր Հայոց Եկեղեցաց գաւառի Ներիզա տանն, Նիրատայ ճիւղ, Գայլ գետի վրայ, որ էր գլխաւոր մեհեան Անահիտայ, որոյ ոսկի արձանն կողոպտեց Մարկոս Անտոնինոս (Պլինիոս), ուր Հայք ապա մի այլ ոսկի արձան կանգնեցին :

(1) Ներկու Կոմանայից մին այժմ կիւմենէ կ'անուանի, եւ դոկիմոյ մօտ է . իսկ միւսն Կապադովկիոյ Ջանանայ կողմերն կը գտնուի :

(2) Նոյն ամականներն կը արուի անոր եւ Աւետայի մէջ :

Երկրայի Անահատին համար Ազատանդեղոս կ'ըսէ թէ « Զոր թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց » Արտաշէս Բ. իր վերջին հիւանդութեան ասա յղեց Արեղինից Արեղ նահապեան, բժշկութիւն հայցելու համար Երիզայի Անահատէն, սակայն անոր վերադարձէն ասաջ մեռաւ :

Այս մեհեանն ունէր երիզներու երամ, որք չուրջ բոլորելով մասնաւոր մարդերու մէջ ազատ կը շրջէին եւ իրենց ճակատն գրոշմեալ զոհի նշան մը կը կրէին : Այս երիզներն Անահատի դոսերուն յատուկ էին եւ հաւանակահարար անոնց անունով գաւառն կոչուած է Երիզեան Երկա, Եզնիկայ . Անահատեան ալ ըսուած է (Պլինիոս) :

Բ. Յ'Աշտիշատ եւս կար ոսկի արձան Անահտայ, ուր եւ Անահիտ ըսպիտակ արջատոց երամ մ'ունէր որ արածէր Արածանուոյ ափունքն

Յ'Աշտիշատ կար եւ Վահագնի եւ Ասողիկի արձաններ, որոց քով գրուեցան ապա ի Յունացի բերուած Հերակլէսն եւ Ափրոզբաէն :

Գ. Արարատայ Սրմալիք քաղաքն ալ Անահտի կուռք մ'ունէր, որանտի փոխադրուեցաւ ի Բագարան եւ հուսկ ուրեմն Արտաշէս Բ. հաստասեց յԱրտաշատ : Կային եւ այլ երկրորդական մեհեաններ որպէս Տուրուբրանի Տարօն գաւառի լեռնաշղթային այժմոյ Առաքելոց վանքի մօտ՝ Արեղակնաձագ բլուրին Տիրխիսար ըսուած տեղին՝ կար Անահտայսպակեր (Հին Հատաք), զոր Լուսաւորիչ քանդելով բոլոր ինչքն Առաքելոց վանուց յանկացուց :

Անձեւացեաց գաւառի Գարբնաքար անուանեալ քարայրի մէջ կամ մօտ եւս կար Անահտի արձան մը, յ'աւուրս Ս. Բարթողիմէոսի, ինչպէս նաև Ծոփաց Անահտայ արձան ըսուած լեռան վրայ (Գէօշկէր) :

Անահտայ ասոն տեղի կ'ունենայ Նաւասարգի 15ին, ու այդ առթիւ Անահտի արձանն մեհեանին շուրջն կը պատցնէին երգերով, պարերով եւ խրատածանութիւններով : Գարունին եւ աշունին ալ մեծահանդէս թափօրով կուռքն կը պատցնէին :

Իբր նուէր՝ տերեւոց ճիւղերէ պտակներ կուտային. « Հրաման ետ թագաւորն Գրիգորի, զի պտակս եւ թաւ ոստս ծառոց նուէրս ասրցի բագնին Անահտական պտակերին » (Ազատ.) : Աւետոսայի մէջ Անահտի նմանորինակ նուէրներ սահմանեալ էր :

Սպիտակ երիզ ալ կը զոհէին անոր ինչպէս ըսինք :

Ըստ Սարաբոնի Հայք « Այր եւ կին գերիներ նուիրէին Անահտայ » : Ամսոց 19րդ օրն Անահտի նուիրեալ էր :

Անահտայ պաշտօն կատարէին արք եւ կանայք :

Ըստ Սարաբոնի Անահտի կին պաշտօնեայներն երևեկի բնականաց կոչս աղջիկներն էին, որք ժամանակ մը տաճարին մէջ պոռնկանալէ հնք կ'ամուսնանային : Հայաստանէ դուրս Անահիտ անուակ արարքներով կը ասոնէին ըստ օտար պատմչաց, զուցէ եւ 'ի Հայս, թէպէտ սա անպատշաճ կը թուի « Մայր ամենայն զգաստութեանց » կոչուած աստուածուհոյ մը համար :

Միևր. — Աւետայի Միթրան է որ ազատ մ'է, եւ ազատներու գլխաւորն, որ աստուածանալով պաշտուած է ոչ միայն 'ի Պարթեւաց, 'ի Պարսից եւ 'ի Հայոց այլ եւ համայն Փոքր Ասիոյ ժողովրդէն, 'ի Յունաց, 'ի Հռոմայեցեոց, եւ նոյն իսկ կեդրոնական Եւրոպիոյ Գերմաններէն:

Պարսիկք զայն Միևր, Միքրաս, Հայք Միևր եւ Արեւմտեանք Միքրա կամ Միքրաս կ'անուանեն:

Միթրա զանդիկ լեզուով հաշարար, միջնորդ ըսել է, միջնորդ մարդուն եւ Արամազդայ, որ ապա եւ համարեցաւ միջնորդ եւ հաշտարար Որմզդի եւ Արհմի:

Մի՛նք էր աստուած ճշմարտութեան, անաչառութեան, գիտակցութեան, սիրոյ, կրակի եւ լուսոյ: Արամազդի դործակատարն էր նա, հազար ականջ ունէր եւ բիւր աչքեր (1), պատերազմի ասեն արդարին կողմնակիցն էր, մարդկանց արարքներն կը քննէր: Մի՛նք արեւին (Արամազդայ) աչքն կ'անուանէր, այսինքն արեգակն՝ որոյ հետ նոյնացաւ: (2)

Արեգակ Մի՛նքի ներկայացուցիչն էր: Արեգակն երկրի պաշտպան, բերութեան տուիչ, մաքրիչ, անմահ եւ պայծառ կ'անուանէր, որ անաչառարար ամենուն կուտար հաւատարապէս ջերմութիւն, լոյս: Արանց սիրոյ կրակն կը ներկայացնէր: Լուսինն գիշերային լուսոյ եւ կանանց սիրոյ կրակին տուիչն էր:

Մի՛նք իբր կուռք կը նկարէին հայկական կամ փոխզական դդակաւ, ցուլի մը վրայ դրած իր ծունկն, մէկ ձեռքով անոր եղջիւրէն բռնած ու միւսով զայն մորթելու գրազած, եւ այդ ցուլի անդամոց վրայ կը փակչէին ծծ, կարծ, կրեայ եւ շուն մը՝ որք տարւոյ 4 եզանակներն կը ցուցնէին, եւ քոյն քաջ մը երկու ջահ 'ի ձեռին՝ մին դէպ 'ի վեր եւ միւսն վար բռնած, որք արեւն եւ լուսինն կը ներկայացնէին:

Մի՛նքի տաճարն էր Բարձր Հայոց Գերջան գաւառի Բաղաթիճ գիւղն: Արտաշէսի Յունաստանէն բերած Հեփեսոս կրակի աստուծոյ կուռքն՝ իր որդին Տիգրան՝ անոր քով դրաւ: Վանայ Միևրի դառ ըսուած տեղին եւ տեղական քարայրն գուցէ Մի՛նքի պաշտաման տեղին էր, որոյ յիշատակն ժողովուրդն պահած է ց'արդ:

Ըստ ոմանց Հայք եւ Պարսիկք Մի՛նքի ձօնած էին տարւոյ մի ամիսն (կրդ). մեր Մեհեկի եւ Պարսից Միևրականն, սակայն մենք կարծենք թէ՛ այդ ամիսն աւելի լուսնի ձօնեալ էր, իրեն դրացի ունենալով Արեգական ձօնեալ ամիս մը: — Ամսոց Տրդ օրը Միևր կ'անուանէր եւ որ հաւանականարար այս աստուածութեան ձօնեալ էր:

(1) Վեց հազար աչք եւ նոյնչափ ականջ ըսաւ այլոց:

(2) Մի՛նք՝ փարսի լեզուով Արեգակ ըսել է:

Հոռովմայ մէջ Գեկ. Ձծին կը տօնէին Միհրն որոյ տօնն նոյնացուցին ապա Քրիստոսի ծննդեան տօնին հետ :

Միհրի տօնին խարոյկ կը վառէին Հայք (յորմէ մնացած է եւ Տևառընդառաջին օրն Հայոցս խարոյկ վառելն, եթէ այդ սովորութիւնը կրակի տարրապաշտական հետք մը չէ ինչպէս ըսինք), իսկ Պարսիկք անչէջ կը պահէին նիւթական կրակն :

Միհրի տօնին Պարսիկք՝ հաւանականաբար եւ Հայք՝ ցուլ, ձի եւ ձերմակ կառքեր կը զօնէին, զուցէ եւ մարգու զոներ ալ կ'ընէին : Միհրի տօնն 6 օր կը տեւէր. թագաւորք արեղական ձեռք խոյր մը դնելով զո՛ն կը մատուցանէին եւ գինովնալով հրապարակաւ կը պարէին : Միհրգաս, Միհրան, Մերուժան անուաներն Միհրէ ծնունդ առած են :

Տիր . — Զինաւեհառայի Տիշտիան (1) է, որ աստուածանալով եղած է աստուած գիտութեանց, արուեստից, խօսելու, գրելու, երազից որ եւ անուանեալ էր Գրիչ Արաւագղայ (2) . հաւանականաբար Գրող բառն սր ց'արգ ժողովրդեան գաղափարաց մէջ կ'ապրի, Տիրի համազօր էր, իբրև գրող մարդոց բարի եւ չար գործոց :

Ամէն հին ազգեր գիտութեանց աստուած մ'ունէին. որպէս Եգիպտացիք Թօսն, Փիւնիկցիք Թաուսն, Ասորեստանեայք Ներոսն, Յոյնք Ապոլլոնն եւ Հերմեսն : Լատինք Մերֆիւրն, որոց մեր Տիրի նման յատկութիւններ կ'ընծայուէր : Յոյն գիցարանութեան մէջ Հերմէս հոգիներն ՚ի դժոխս կ'առաջնորդէր, նոյն յատկութիւնն տային եւ Տիրի, ու աստի գայ Կրող բառն զոր գեռ ժողովուրդը կը գործածէ Կրողը սակի անիծից մէջ :

Տիր պարսկերէն նէս քսիլ է, ու նետով մը կը ներկայացնէին զայն, եւ Փայլածու մտորակի ձեւով կը պաշտէին, զի նետի պէս սրնթաց կ'ընթանայ եւ զոր նետի ձեւով կը պատկերէին :

Արեգակն, Լուսին, Արուսեակ աստուածացած ըլլալով Միհր, Անահիտ, Ասաղիկ անուամբ, ասոնց անբաժան ընկերն Փայլածուն չէր կրնար վտարուած ըլլալ եւ սր Տիր անուամբ սկսաւ պաշտուել :

Տիրի մեհեանն էր Արաաշտուտ արեւմտեան կողմն, ճանապարհին վրայ, որոյ քով գրուեցաւ ապա յուսական Ապողոնն : Անահատայ մեհեանն քաղաքին մէջ էր :

Տիրի քուրմերն երազներ մեկնելու յատկութիւնն ունէին :

(1) Աւեստայի մէջ «Տէր եւ աստուչ ամենայն աստեղաց» ըսուած է, զուցէ չնիկ աստղն Տիշտրիայի ներկայացուցիչն էր յ'Երկնի :

(2) Գրիչ Որմզդի կ'անուանէ զայն Աղաթանգեղոս եւ ոչ Արաւագղայ : Որմզդ բառն աւելի Սասանեանց ժամանակի գերագոյն աստուածոյ կը վերադառնն ընդհանրապէս Հայք : Խորհնոցին չյիշատակէր զայն :

Հայք Տիրի նուիրած էին Տրէ ամիսն եւ ամսոց 13րդ օրն (Տիրական օր) :

Այս աստուծոյ անունէն առնուած են Տրիրազ, Տրդատ, Տիրան, Տիրոց, Տիրատուր, Տիրիթ մարդոց՝ եւ Տիրակատար, Տիրառիճ տեղւոյ անուններն :

Ծիածանն յառջ քան զքրիստոնէութիւն Տիրական Գօտի կ'անունէր, որ եւ ի Գրիստոնեայ Հայոց Աստուածածնայ զօտի անունեցաւ :

Աստղիկ — Ամէն հին ազգեր գեղեցկութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուածուհի մ'ունէին, որպէս Բարեկացիք Իշտարն, Ասորեստանցիք Նանէն, Փիւնիկեցիք Աստարտէն, Յոյնք Ափրոդիտէն, Լատինք Վէնիւսն, Հայք Աստղիկն Պարսիկք գեղեցկութեան աստուած չունէին, զուցէ նոյնացուցին Անահիտի հետ եւ կամ ըստ ոմանց Անհանայի Տասհաէրն կամ Նահիտն Աստղիկի կը հաւասարէր :

Աստղիկ նոյի զուսարն եւ Զրուանայ Յարեղոսէի եւ Տրտանայ (1) քոյրն էր. այլուր համարուած է քոյր Արամազդայ եւ ամուսին Վահագնի, զուցէ նմանողութեամբ Յունաց՝ որոց Հերակլի ամուսինն էր Ափրոդիտէ :

Հաւանական է որ Աստղիկ բուն ազգային աստուած մ'է, թէ սա իբրև նոյի աղջիկն յարզանք կը վայելէր ի Հայս ու Հայք զիցապաշտութեան սկսելուն զայն աստուածացուցին եւ կուռք կ'անդնեցին զրացի ազգաց հետեւողութեամբ : Կրնայ նաև օտարամուտ ըլլալ, զուցէ Փիւնիկեան Աստարտէն կամ Ասորեստանեան Իշտարն թարգմանաբար : Հօֆման կը կարծէ թէ ասորի Գօքարթիա զիցունէին է, որ նշանակէ փոքր աստղ = աստղիկ = լուսարեւր մելորակ :

Արիացիք արեգական Մի՛րի ձևն տունն, լուսնոյ՝ Անահայ, հաւանական է որ Արուսեակին որ անոնց ընկերն է սակայն անոնցմէ փոքր ըլլալուն Աստղիկ անունը տունն, որ իւր գեղեցկութեան համարեղաւ անուն գեղանի աղջկանց (նոյի զուսարն) եւ աստուածուհի գեղեցկութեան :

Ըստ հայկական աւանդութեան Աստղիկ Մշոյ դաշտին մէջ Գուռգուռայ (2) ըսուած տեղն կը լուացուէր զիշեր առնն, սակայն երիտասարդք մօտակայ բարձանց վրայ կրակ վառելով՝ իր գեղանի մարմինն զխտելուն՝ Աստղիկ հրաման ըրաւ որ մշուշով պատէ այդ միջավայրն, որոյ կը վերադրուի մշոյ դաշտին մշուշապատ ըլլալն, եւ անտի եւս Մուշ բառն իբր ազաւազում մշուշի :

Աստղիկի զլխաւոր մեհեանն Տարօնոյ մէջ էր որ Ասորոց բնակեալ էր. եւ զուցէ իրենց հայրենի զիցունէին իրենց հետ բերած էին :

(1) Ըստ Խորենացւոյ Սեմ, Գամ, Յարեթ :

(2) Զրոյ այն տեղն հանած ձայնէն արուած է անոր այդ անունը :

Արուսեակ մոլորակն (առաւօտեան՝ աստղ) իր դեղեցկութեան ազգաւ Աստղիկի ներկայացուցիչն էր յերկինս եւ կ'անուանէր նաեւ Լուսաբեր, Գիշերավար :

Աստղիկ երեք մեհեան ունէր ի Հայս . մին Տարօնոյ Աշտիշաս քաղաքն՝ ուր էին եւ Անահիտ եւ Վահագն : Մշոյ արեւելեան կողմերն Աստղիկերոյ (Տարօն), Աստղիկերոյ (Հաշտենից գաւառ) անուամբ տեղեր կան : Առաջինն Մոկաց բերդ ալ կ'անուանէր :

Երկրորդ մեհեանն էր Վասպուրականի Անձեւացեաց Պաղատոյ լեռան վրայ Արամազդայ կից (Պորեն.), որոյ հետ կը տօնուէր նաև սարգին : Երրորդն Արասաչէս Բ. կանդնեց Արամակի քով (Փ. Արծրունի) :

Ոսկեծիղ եւ վարդամասն ամաղաններն կը արուէր Աստղիկի գուցէ սորա կողմ ծղին ոսկի էր եւ մտաերն վարդագոյն էին :

Աստղիկի վարդ կը նուիրէին եւ վարդերով զարդարէին անոր պատկերն, ուստի եւ բոս ոմանց բառն Վարդավառ որ կը արուէր անոնց տօնին եւ որ տեղի կ'ուեննար Յաւելեաց օրերուն, Արամազդայ եւ Անահիտ տօներու հետ, ինչպէս ըսինք : Այժմ այս բառն սանսկիրտով կը մեկնին որ Զրջանուրիւն ըսել է, ինչպէս տեսանք, եւ աւելի ջրի տօնին ու անոնց պաշտպան Անահիտ յատուկ է :

Վարդն եւ ողաւնին, ինչպէս յուսական վէնիւսին, նոյնպէս եւ Աստղիկան խորհրդանշաններն էին, որոց տօնին եւ վարդ կը սփռէին եւ աղաւնի կը թոցնէին :

Հին Վարդավառն որ քրիստոնէութեան օրերէն ի վեր Գուր ալիակերպութեան տօնին վերածուած է, Հայք անշուշտ ի յիշատակ Աստղիկի իրենց հին վարդի սովորութեան՝ վարդ կը սփռեն ու աղաւնի կը թոցնեն եւ ի յիշատակ Անահիտ եւ ջուրի տօնին ջուր կը սրսկեն : Ըստ Շահան Զրպետի տուած ցանկին՝ ամսոց Դրդ օրն Աստղիկ, իսկ Յրդն Գիշերավար կը կոչուի :

Վահագն . — Վահագն Հայկազն Տիգրանայ զաւակն, Աժգահակայ յազթող քաջարի դիւցազն էր, որ ապա աստուածացեալ կը ներկային ազգային պատմիչք, ու անոր Ծննդեան երգն (Երկնէր երկին եւ երկիր) ու առասպելներ կը հազորդեն մեզ, եւ իբր վիշապաց հետ կոռուող Վիշապաբաղ անունն կուտան : Աժգահակ վիշապ թարգմանի գուցէ անկէ է այս բառն : Սակայն Վահագն հաւանականաբար Աւետարայի Վիրիթիակն է (1) որ յազթութեան ոգին կը ներկայացնէր :

Վահագնի գլխաւոր մեհեանն էր ՚ի Տարօն : Վահագնի սերնդեան յանձնուեցաւ քրմապետութիւնն եւ իրենք Վահուռնիք, Վահեռուռնիք եւ Վահնուռնիք, Որդիք Վահագնի անուանեցան եւ նախարարութեան աստիճանի բարձրացան :

(1) Գուցէ պենիակն (Behra).

Հնդկիկներն ալ իրենց Ազնին կ'երգեն մեր Վահագնի «Երկնէր երկին եւ երկիր» ի նման երգերով, անդ եւս Ազնիի աչքերէ մին արեւու եւ միւսն լուսնի բաղաւորուած է :

Ազնիի Վեճասա մականունն մը կուտան որ տեսակ մը եղէք ըսել է. այս բանն քանիցս կը դանուի «Երկնէր երկին եւ երկիր» մէջ : Հնդկիկ Ազնին կուտած է Ակի կամ Աժի չար ողոյն հեա որ էր Իժ կամ Վիշնայ, ուստի եւ Ազնին ալ Վահագնի նման վիշնայաբաղ էր (1) Հնդկիկ Ազնին որ հրոյ եւ արեւու աստուած էր, կը համապատասխանէր մեր Վահագնին եւ արդէն Վան - ազնի ըստ սանսկրիտի քերականութեան ըսել է :

Արդեօք չէ՞ կարելի ենթադրել թէ՞ կալտեանց Ագարուսա հրոյ աստուծոյն հետ նոյն է Ազնին :

Վահագնի՞ որ եւ Վանի - Վանե ալ անուանուած է, գլխաւոր մեհեանն էր Տարօնոյ Աշտիշաա գիւղն : «Յաշտից տեղին թագաւորացն Հայոց մեծաց, ի սնարս լեռինն Քարքեայ, ի վերայ գետոյն Եփրատայ» (Ագաթ.) : «Մեհեանտեղին Հերակլեայ որ կայ զէմ յանդիման լիբիոնն մեծի, որու՞մ ցուլն (Տաւրոս) անուանեալ կոչէին» (Փաւստոս) :

Վահագն իր քովն ունէր Անահիտն եւ իր ասրիուհի Ատաղիկն :

Վահագնի մեհեանն յ'Աշտիշաա Ուրերորդ պաշտօն կը կոչուէր, որ կրնայ հասկցուիլ Տրդ աստուածութիւնն, որոյ եօթն առաջիններն էին հաւանարար Արամազդ, Անահիտ, Միհր, Ատաղիկ, Տիր, Նանէ, Բարշամին եւ կամ աւելի ըստ յունարէն Ագաթանգեղոսի «անուանէր սեղանն ութերորդ արձանին հոչախուս որ վիշնայանգեղոյն Հերակլեայ», այսինքն Տրդ արձան վահագնի :

Ըստ Թոլմաս Արծրունւոյ կար եւ մի այլ մեհեան Ահեւական գիւղն Տօսդայ : Արաաչէս Բ. ի Փոքր Ազրակ կանդնեց Հերակլի արձանն որ հաւանականարար Վահագն է : Մի այլ Հերակլի արձան յիշատակուի Բարձր Հայոց Գերջան գաւառի Սալահունեաց մէջ :

Սահմի ամսոյ 7ին մեծահանգէս կը տօնէին Վահագն եւ ամէն ամսոյ 27րդ օրն անոր ձօնուած էր :

Գրիգոր Լուսաւորիչ խորտակելով Վահագնի Տարօնայ մեհեանն՝ անդ հաստատեց առաջին մայր եկեղեցին, եւ անոր տօնն հաստատեց Սահմի ամսոյ 7 ին (Հոկտ. 15) : Այդ եկեղեցին քանդեց Լանկիթիմուր, սակայն տեղն յայտնի է :

Վրացիք ալ պաշտէին Վահագնը. «եւ անդ յ'աշխարհին Վրաց զորա չտի հասակի կանգնեալ պատուէին զո՞րք» (Սորեն.) :

Նանէ — Քաղզէական Որէք քաղաքի աստուածուհին էր Նանէ, զոր Քրիստոսէ 23 զար առաջ Պարսիկք (յաւուրս կուտար — Նախահունգէի) յ'Ելիմ (Պարսկաստան) տարին, զոր Ասուր Բանիւրալ 17 զար վերջ զայն իր հայրենի երկիրն զարցուց : Ասորեստանեայք Նանա եւ Ասորիք Նանի կ'անուանէին զայն :

(1) Հ. Սանտարձեան, «Բաղմալէպ» 1901 Մայիս :

Չեմք գիտեր թէ երբ մուտք գտած է ի մեզ. յունական ար-
ձաններէ առաջ է անշուշտ անոր զալուստն եւ շատ հաւանականական
է որ Հայկազանց շրջանին վաղագոյն ժամանակներէն մնացած է այդ
Աստուածութիւնն յորժամ Ասորեստանեայց հետ գրեթէ համակրօն
էինք :

Այդ աստուածութիւնն արդէն ազգային հանգամանք առած էր
յ'աւուրս Տիրբանայ, եւ ունէր իր մեհեանն ՚ի թիւ աւանն Եկեղեաց
Բարձր—Հայոց, ուր դնել տուաւ ՚ի Յունաց եկած Աթենասն :

Ազգութանդեղոս զայն Աբամազդայ գուտար կ'անուանէ. Ասորե-
նացին զայն ոչ մի անգամ կը յիշատակէ: Սա ըստ Պարսից Արտանազդայ
ուղեղէն երած էր, զուցէ եւ աստուած իմաստութեան էր :

Բարչաւին — Բարչամինն կամ Բաւլչամինն կամ Բէլ — ստէն
փիւնիկ — ասորի աստուած մէր, որ կը թարգմանի Տեր երկնից,
որոյ ներկայացուցիչն էր Արեգակն, իսկ Բէլ—Սամինա կամ Բար—Շամի-
նա՝ էր Տիկին երկնից = Լուսին :

Տիրբան Բ. ի Աիշագեաց բերաւ Բարչամինան եւ հաստատեց
Բարձր Հայոց Գարսնաղեաց թորգան աւանը « ի փոսկրոյ եւ ի բլբլիդէ
կազմեալ էր արծաթով, եւ հրամայէ տանել կանգնել յ'աւանին
թորգան » :

Փղոսկրէ եւ արծաթէ շինուած էր իր արձանն (կնոր.) եւ
սպիտակափառ (Ագաթ.) անականն կը արուէր անոր: Հարկ չ'է շիթթել
սա Բարչամ ասորի բոնաւորի հետ որոյ յարդն գողցաւ մեր Վահագն:

Հնդիկ երկու կռուներն. — Գիսանէ եւ Գեմարէ Տարօնոյ
մէջ հաստատուելով անդ շինեցին Օձ կամ Վիշապ անուն քաղաք մը,
ապա մօտակայ Աշախատ քաղաքն զազթեցին, ու անդ կանդնեցին
իրենց հայրենի աստուածոց կուռքերն: 15 ասորի վերջ այս օտարական-
ներու պետերն Վաղարշակայ կողմէ սպանուեցան: սոցա զաւակներն
մօտակայ Քարթէ լեւան վրայ հաստատուեցան ու հոն պղնձեայ երկու
արձաններ կանդնեցին, անշուշտ կանխառ իրենց պաշտածներն յԱշախատ:
Այդ կուռքերէ մին 12 կանդուն բարձրութիւն ունէր, եւ որոյ քուրմի
անունն Արձան էր, որդէս նա'ու նորս պաշտաման տեղին, միւսի բար-
ձրութիւնն 15 կանդուն էր եւ որոյ քուրմն որդին էր Արձանայ: Այս
հնդիկ կոսց յիշատակութիւնն միայն Ձենոր Գլակ կ'ընէ :

Ըստ Ձենոր Գլակայ, Գիսանէ անունն զայ սոցա գիտուոր
(մաղուա կամ մաղերնին գիսածեւ հիւսուած) բլլայէն, ստիպին այս
նշանակիչ անունն հայերէն է, զուցէ եւ թարգմանութիւնն համարէք
հնդիկ բառի մը: Գեմարէ բառն յոյն կամ սանսկրիտ ձեւն ունի:
Պ. Աւսալ (1) կը կարծէ թէ այս երկու աստուածներն հնդիկ Գայիզուս

(1) Memoir of Hindu colony in ancien Armenia. Journal of the
asiatic society of Bengal Calcutta. — Յիշատակք հնդիկ զազթականայ
՚ի Հայս. Պէնկալի առիական ընկերութեան օրագիր, 1836 էջ 332 :

և Եագանենայ աստուածութիւններն են, սակայն չունի համոզիչ փաստեր։
 Չենոր Գլխայ այս աստուածոց մասին գրած հասուածն մութ է, և ոմանց կարծել իսկ տուաւ թէ՛ այդ աստուածք Գիւսանէ և Դեմեարէի կ'անուանէին, զուցէ հոսկոյուի Աստուածք Գիւսանէի և Դեմեարէի։ Կան որ փորձեցին իսկ այդ բաներն հնդիկ աստուածոց հետ բաղդատել։
 Ըստ Լաստէնի (1) Գիւսանէն՝ հնդիկ Կրիշնան կամ Փրիշնան է որ Գիւսան ու Գիւսայա ալ կ'ըսուի՝ որ զիսաւոր ըսել է . իսկ Դեմեարէն ազաւաղեալ Հաքարարան կամ Բաշարանան կը կարծէ։

Այս հնդիկ աստուածութեանց հարցն զեւ շատ լուսարանութեան կը կարօտի, և զուցէ սոքա միայն հնդիկ գաղութի պաշտաման ասարկայ եղան, զի ի շարս ազգային զից չեն յիշուած և միայն Չենոր Գլխի կը յիշատակէ զանոնք։

Սպանդարանէս . — Աւետայի հրեշտակագեաներէ մին Սպանդատ Առնույիսի որ ըստ պարսկերէնի Ասփանդարուս և հայերէն Սպանդարուսն կ'ըսուի Ըստ Պարսից՝ սա երկրի այգեստանաց և կենդանեաց պահպանն էր, անոր խնամոց յանձնուած էր ատրոյ մի ամբան և ամսոց մի աւուր տեսչութիւնն։ Մականայեցոց գրոց մէջ Սպանդարամեա անուանեալ է յունարէնի Բագուս կամ Գիւնեսիոսն։

Արաաշէս Բ.՝ ի փոքր Ազգակ Հերակլի և Գիւնեսիոսի մեհեան մը շինել տուաւ. (Թով. Արժրուհի)։

Անշուշա սա մեր Սպանդարամեան է՝ յոյն անունով նշանակուած։

Փիլոստրոս յոյն պատմիչը կը գրէ թէ Արշակ թագաւորն ինձ մը բանելով զայն Նիւսեայ աստուծոյն նուիրեց ու կենդանւոյն պարանոցն ոսկի մանեակ անցնել տալով վրան հայ տառերով գրեց « Արշակ թագաւորն Հայոց աստուծոյն Նիւսեայ »։ Մենք Նիւսեայ աստուած չեմք ճանչնար, սակայն ըստ յոյն զիցարանութեան սա Գիոնեսիոսի գայեակն է և հաւանականաբար Գիոնեսիոս իր գայեակի անունով կոչուած է սաս, և կը նշանակէ մեր վերոյիշեալ Սպանդարամեա աստուածն։ Թէ մի զուցէ Նիւսիա՝ քաղաքի մը անունն ըլլայ։

Սանդարանէս . — Իբրեւ զժոխոց և անյնոց աստուած գործածուած է ի մեզ գրեթէ համարժէք Յունաց Դեմեարէին։ Արգեօք առանձին աստուածութիւն մ'էր սա թէ՛ Սպանդարամեաի հետ նոյն է և մեր քրիստոնեայ պատմագիրք զայն անարգանօք զժոխոց տեսուչ անուանած են։ «Սպանդարամեաք սարսիցեն զկապեալ ոգիսն արձակիցեն» « Զարձուրեալ զօգային դասք սանդարամեաիցն » ևն։

Կուսպաշսակսն Տամարֆ Հայոց . — Հաւանականաբար նախ բացօթեայ կատարէին պաշտամունք ի մեզ և կամ յ'անասս, որպէս Արմաւիրի սօսեայ անասն և վիշապաձորի զից մայրին՝ զորս արդէն

(1) Zeitschrift. f. d. Kunde Morgenlandes, Bd. I. p 233.

յիշատակեցինք : Յաւուրս Արշակունեան վաղարշակայ շինուեցան
առաջին տաճարք որոց թիւն աւելցուց նամանաւանդ Տիգրան :

Տաճարք մեհեան կ'անուանէին . սա հաւանականարար վան եւ
վանիկ բառերէն կուգայ եւ ոչ Միճրէն : Այս տաճարաց կամ մեհեանից
նուիրական սեղանն որոյ վրայ մատուցանէին զոճս՝ Բագիկ կոչուէին եւ
հետեւարար շատ բազին ունեցող աւանք անուանէին Բագարան, Բագարան
(Բագնոց գիւղ) :

Մեհեանից քով կային զանաւարակ՝ ուր պահէին արժէքաւոր
նուէրք եւ զարդք մեհեանից : Շատ ճոխ էին մեհեաններն : Աշտիշատայ
մեհեանին համար Յայաստանք գրեն « Բարձրաշէնք եւ մեծամեծ ծախիւք
զարդարեալ յ'սկւռոյ եւ արծաթոյ եւ մարգարտաց եւ յ'ականց պա-
տուականաց » :

Հայք հաւանականարար իսկզբան միայն մէկ գլխաւոր մեհեան
ունեցած են յ'Արմաւիր, որ էր մայրաքաղաք թագաւորանիստ, ապա
աթուանիստ քաղաքի փոփոխման առթիւ այդ մեհեանն եւ դիք եւս
տեղափոխուած են, ինչպէս ըսինք, ի Բագարան յ'Արտաշատ : Գուցէ եւ
ճարօնոյ Յաշտիշատն ալ հարաւայնոց յատուկ էր, ուր երթային զոճել
եւ արքայք Հայոց : Յետ ժամանակաց՝ աւելցան մեհեանական քաղաքաց
թիւն . սակայն անոնց գլխաւորք 7 էին, յորոց մին (Արտաշատ) միայն
երկու մեհեան ունեցած է : Կային նա ալ գեցապաշտական երկրորդական
տեղեր զորս եւ պիտի յիշատակեմք այդ գլխաւոր 7 քաղաքներն թուելէ
եաք : Այդ գլխաւոր 7 մեհեանից ուխտի երթալ կը պատուիրէր Առսրով,
« հրոման տայր ընդ կողմանս կողմանս պետպանս արձակել, հրովարտակս
տանել յ'եօթն բազինս մեհեանիցն ուխտաւոր լինել պաակերաց կոտոյ
դիցն պաշտաման » (Ալլաթ) :

Այս խօսքն երկու կերպ կրնայ հասկցուիլ, կամ 7 մեհեանական
քաղաքաց ըսել կուզէ, որք ի վերին Հայս էին (Բարձր Հայք եւ Արարատ)
եւ պարտաւորիչ չի համարիր Յաշտիշատինն զի հետաւոր էր (ի հարա-
ւային Հայս) եւ որ « ութերորդ պաշտօն հոշակեալ » կոչուէր, եւ կամ
միայն Հայոց 7 գլխաւոր դից ըսել կուզէ (Արամազդ, Անահիտ, Տիր,
Վահագն, Առադիկ, Նանէ, Բարշամին) :

Արևաիւր, Բագարան եւ Արտաշատ. — Արքայական գլխաւոր
մեհեանն էր նախ յ'Արմաւիր, ուր ինչպէս տեսանք՝ վաղարշակ կանդ-
նեց Արեգական, Լուսնայ եւ իր նախնեաց անդրէներն, զուցէ եւ ալ
պարթեական աստուածներ (Անահիտ, Տիր)՝ որոց քով դրուեցան ապա
յունական Ապոլլոնն եւ Արտեմիսն : Յաւուրս երուանդայ այս աստու-
ածներն փոխադրուեցան ի Բագարան (Արշարունիք գաւառի) եւ անտի
յ'Արտաշատ իւր զուկի Արտաշէս Բ. ի օրով, ուր երկու մեհեան կար,
մին քաղաքէն դուրս, պարունակելով Տիրն եւ Ապոլլոնն, եւ միւսն
քաղաքին մէջ՝ յատկացեալ Անահիտ, Արտեմիս եւ զուցէ այլոց :

Այս երեք մեհեանական քաղաքներն մէկ կը համարինք, զի երեքն
մէկէն զոյութիւն չունէին, ալ յաջորդարար :

Աշխիշուս կաւ Յաշխիշուս. — Տարօնոյ Աշտիշատ աւանն մեհենա-
գիւղ ալ անուանուած է: Ազաթանդեղոս այդ անունն սառազարանելով
« Յաշից տեղիս թագաւորաց Հայոց մեծաց » կ'ըսէ, որ նշանակէ տեղի
դո՛նից կամ յաշառեթեան եւ դիրքն որոշելու համար կը շարունակէ « ի
սնարս լեռինն Քարքեայ, ի վերայ գետոյն եփրատայ, » որ եփրատայ
Արածանի ճիւղին աջակողմն, Քարքէ լեռանց մէջ, Ս. կարապետէն Յ
ժամ արեւելս եւ Մատրոս վանքէն մէկ ժամ հիւսիս է: Աշտիշատի տեղն
այժմ Տերըֆ անուն գիւղ մը կայ: Անդ էր Վահագնի, Ասաղիի, Անանաի
մեհեանն: (1)

Այս մեհեանի քրմապետութիւնն Վաղարշակ Վանուհեանց
յանձնեց ապա Տրգրան զայնս պաշտօնէ ձգեց եւ անոնց վարելահողերն
յ'արքունիս գրուեց իրեն անհնազանդ գտնուելուն, զի Արաաշատի
մէջ գրուելու՝ որոշուած Հերակլի արձանն՝ Աշտիշատի մէջ գրած էին:
Ապա կրկին անոնց արուեցաւ այն տաճարի քրմութիւնն եւ կալուած-
ներն: Մեծն Տրգրան, ըսա կորեհացոյ, ի հիմանց նորոգեց այս
մեհեանն որ Յ տաճարներէ կը բաղկանար. կեդրոնականն Վահագնի
յաակացեալ էր, ուր գրուեցաւ եւ Արաաշէս Բ. ի բերած Հերակլիայ
արձանն, որոյ մի կողմն էր Ասաղիայ տաճարն որ եւ Վահագնի սենեակ
անուանէր, ուր գրուեցաւ Արաաշէսի ի Յունաց բերած Եփրոզիտէն
եւ միւս կողմն Անահիտինն՝ որոյ ձօնեալ սպիտակ արջտաց երամն
Լուկուլլոս տեսած է՝ Արածանուոյ ափանց վրայ:

Ասա նաւասարդին աշխարհաժողով կը աօնուէր, տեղւոյն մեծ
աստուածութիւններն, ի ներկայութեան թագաւորին ու իշխանաց,
եւ Յունաց Ողիմպիական խաղերուն նման ուժի, վաղքի, արչաւի եւ
արուեստից մրցումներ տեղի կուսենային: Անահաի ջուրց՝ պաշտպան
աստուածոյն ի յիշատակ՝ քրմապետն Արածանի ջուրն կը սրկէր
ժողովրդեան վրայ ու ժողովուրդն ալ նոյնն կ'ընէր իրարու (Վարդալաւ):
Ի յիշատակ Ասաղիիի ազաւնի կը թոցնէին, վարդ կը սփռէին:

Գրիգոր Լուսաւորիչ այս մեհեանն կործանելուն անդ հիմնեց
առաջին մայր եկեղեցին՝ Աշտիշատի վանքն՝ եւ նաւասարդի աօներն
Այլափոխութեան աօնին վերածեց, պահելով նոյն ազգային սովորու-
թիւններն, որ կը շարունակուին ց'արդ ի Հայս եւ նամանաւանդ
ի Տարօն:

Տրգատ Լուսաւորիչի տուաւ այդ մեհեանի վարելահողերն, որ
եւ իր սեքնդին անցաւ մինչ ց'մեծն Սահակ, այս վերջինն մանչ զաւակ
չ'ունենալով իր ազջիկ զաւակն առնող Համազասպ Մամիկոնեանի
տուաւ եւ այսպէսով Մամիկոնեանց ստացուած ք եղան:

Աշտիշատայ՝ մայր եկեղեցին քանդեց Լէնկթիմուր. տեղն յայտնի
է սակայն, եւ կը գտնուի Ս. Սահակ Պարթեւի մատուռին մօտ:

(1) Այս երեքն Հայոց պաշտպան մեծազորմ աստուածք էին
զորս մասնաւորապէս պատուել կը հրամայէ Տրգատ (Ազաթ.):

Բագուան կամ Բագուան կամ Բագնոցուան կամ Դիցուան, Արարատայ՝ Բագրեանդ գաւառի մէջ էր: Նպատ լեռան հիւսիսային ստորուին վրայ: Անդ պաշտուէր վանատուրն Արամազդ եւ որ աշխարհածողով բազմութեամբ ածնուէր Սմանորին, աօն՝ զոր հաստանց վագարչակ: Անդ կար եւ հուրն Որմզդական զոր եւ գառա Աստանեան Արատչիր:

Գուցէ եւ կային անդ այլ գիք (Անահիտ, Ասաղիկ): Սա էր զերեզմանատուն քրմապետացն Արամազդայ: Խորենացին կ'ըսէ վասն Մաթան քրմապետի « Տարեալ թագեցին զնա ի Բագնոցուանի իրր զքրմապետ թէպէտ Մաթան քրմապետ էր յ'Անի՝ գիցն Արամազդայ » (Խորեն.): Տիրբան « պատուէ զզերեզման եղբօրն Մաթանայ քրմապետի՝ Բագին 'ի վերայ շինեալ՝ զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացին եւ ընդունեացին հիւրք երեկոթիք » (Խոր.) :

Ասա հոգւոյ հացի եւ մատաղի հինաւորց սովորութեան հետք մը կը նշմարուին:

Լուսաւորիչ ասա հիմնեց Ս. Յովհաննէսի վանքն:

Անի անոց. — Բարձր Հայոց՝ Դարանաղեաց գաւառի մէջ ամրոց՝ ուր էր գլխաւոր մեհեան Արամազդայ, որոյ քով զետեղեցին սպա յունաց սղիմպիական Դիտան: Սա էր եւ զերեզմանատուն Արչակունի կապաշա թագաւորաց: Գուցէ եւ անուանէր Կնախի, ուստի եւ բանն Կառախ կամ Վեռախ որով յորջորջի այժմ:

Նրիզա. — Բարձր Հայոց Եկեղեաց գաւառի մի աւանն ուր էր Անահայ գլխաւոր ոսկիծին արձանն, որոյ քով զրուեցաւ սպա յունական Արտեմիան: Գրիգոր Լուսաւորիչ զայն կործանելով անշը կը կանգնէ Ասաուածանայ տաճարն:

Հին Նրիզան կամ Նրզնկայն այժմու Նրզնկայի տեղն է՝, այլ աւելի հիւսիս էր, եւ հաւանականաբար վասկերա աւանի մօտ:

Բագառիւն. — Որ Պարթեւաց լեզուաւ Բագնոց գիւղ նշանակէ, Բարձր Հայոց Դերջան գաւառի մի գիւղն էր, ուր էր գլխաւոր մեհեան Միհրի, ուր զրուեցաւ եւ յունական Հեփեստոսն:

Թիլ. — Բարձր Հայոց Եկեղեաց գաւառի մի գիւղն ուր էր Նանէի մեհեանն, որոյ ընկեր արուեցաւ յունական Աթենասն:

Թորղան. — Բարձր Հայոց Դարանաղեաց գաւառի մի աւանն, ուր էր Բարչամինայի մեհեանն: Դիտել կուտամք անցողաբար թէ ինն գլխաւոր մեհենից Ծն (Անի, Նրիզա, Բագառիճ, Թիլ, Թորղան), Բարձր Հայոց երեք զրացի գաւառաց մէջ էին, զուցէ զի այդ տեղին ի Հայոց նուիրական վայր համարուած էր:

Գից պաշտաման երկրորդական տեղիներն են Պաղտս շեռն ուր էր արձան Արամազդայ եւ Ասազկի :

Արեգակնածագ բլուրի (Տարօն) Տիրինկատար ըսուած տեղին, ուր էր պատկեր Անահաի :

Քարե շեռն Տարօնայ, ուր էին հնդիկ գաղութի հայրենի երկու աստուածոց կուսքեր, զորս կործանելով անդ հաստատած է Գրիգոր Լուսաւորիչ Ս. Կարապետի վանքը :

Ըլլալու են եւ այլ մեհեաններ ու բազիլիկներ զորս մեր պատմիչք չ'են յիշատակեր :

ԿՌՈՑ ԱՐՁԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸՆ. — Մեր ազգային պատմիչք շատ լաւ կը նկարագրեն այն եռանդն զոր գրին Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Տրդատ արքայն քանդելու մեհեաններն ու խորակելու կոոց արձաններն, որոց հատակոտորներն իսկ գտնուած չ'են ցարդ : Միմիայն շուրջ 20 տարիներ առաջ ի սահմանագլուխն Փոքր եւ Մեծ Հայոց, ի Սատաղ գտնուեցաւ պղնձեայ արձանի մը գլուխն եւ ձեռքն բնականին կրկին մեծութեամբ եւ սքանչելի նրբութեամբ որ այժմ Լոնտոնի թանգարանն կը գտնուի : Այդ հասակոտորք Արտեմիսինն ըլլալ կը թուին եւ յունական գեղարուեստի գլուխ գործոց մը կը ներկայացնեն եւ ըստ հնագիտաց Կրդ գարու (Ն. Ք.) գործ է :

Սա հաւանականաբար Մեծին Արտաշէսի 'ի Յունաց բերած այն Արտեմիսի արձանին կը վերաբերի՝ զոր յ'երիզ կանգնեց իր որդին Տրդատն, հայ Անահիտի քովիկն : Արդարեւ գտնուած տեղն շատ հեռի չ'է Երզնկայէն, եւ բեկորներն խորակիչի մը հարուածոց հետքեր կը կրեն :

Հաւանականաբար նմանապէս գլուխ գործոցներ էին Արտաշէս աշխարհակալի 'ի Յունաց բերած այն արձաններն, յորոց Հերակլէսի արձանին մասին Սորենացին կ'ըսէ թէ « ի Սկիւզեայ եւ ի Գիպլինոսէ կրեացոց արարեալ էր » որք անշուշտ ժամանակին ճարտար արձանագործներն էին :

Տիրանի յ'Ասորոց բերած Բարշամինա արձանն ըստ նոյն պատմիչի « ի փոսկրէ եւ ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով » ուր եւ անշուշտ գեղարուեստական ընտիր գործ մը կը թուի : Իսկ դայով բուն ազգային աստուածոց (Արամազդ, Անահիտ, Վահագն, Ասազկի, Տիր) հաւանականաբար յունական ոճով շինուած էին, զի զայնս ի մեզ մուծանող Պարթեւք յունական քաղաքակրթութեան հետեւի յունամոլք էին, եւ Հայք յայնժամ սկսած էին Աղեքսանդրէ ի վեր յոյն քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնն կրել : Այս ազգային աստուածոց զլխաւորն՝ Անահիտ ոսկեղէն արձաններ ունէր, որք յարգուէին եւ յ'օտարաց եւ նոյն իսկ Յունաց վեհապետներէն : Ասոնք հաւանականաբար գեղարուեստական գլուխ գործոցներ էին :

ՉՈՂ . — Հաւանականաբար նախ բուսական նիւթոց նուէր-
ներ եւ զոճեր մատուցանէին, ինչպէս թաւ ճիւղերէ պսակներ զոր
Տրդատ հրամայէր Գրիգոր Լուսաւորչի մատուցանել Անահտայ վարդ
նուիրէին Աստղիան. ապա կենդանեաց արդիւնքն կաթ, իւղ, դեղմն եւ
հուսկ ուրիմն կենդանիներ :

Հայք սպիտակ ցուլ, սպիտակ նոխազ, սպիտակ ձի, սպիտակ
ջորի կը զոճէին աստուածոց (մանաւանդ Արամազդայ) . Աստղիան
աղաւնի նուիրէին. ոսկեղէն ու արծաթեղէն զարդեր ալ կը նուիրէին
Սպիտակ կենդանեաց զոճերն Աւետական պաշտաման հետքեր կը ցուցնեն :

Հաւանականաբար արու աստուածութեանց որձ կենդանիներ
կը ձօնուէր, ինչպէս ցուլ, նոխազ, ձի եւ այլն. իսկ էգերու՝ որպէս Անահտայ
էգեր, ինչպէս երինջ :

Չոհն Յաշ կ'ըսուէր, որ Պարսից Եագուս բառէն կարծուի Յագ,
Յագն ալ ըսուած է որ կրակի մէջէ անցնել կը նշանակէ :

Չոհից միսն քրմաց եւ աղքատաց կը արուէր, որոյ յաջորդեց
քրիստոնէից Մասաղն, որոյ արդիւնքն քանանայից եւ աղքատաց կը
բաժնուի :

Չոհի սպասներն ոսկեղէն եւ արծաթեղէն էին. ակամբ պատու-
ւականօք զարդարեալք, զորս գանձատան մէջ պահէին :

Ամէն ոք չ'էր կարող զոճ մատուցանել. միայն աստիճանա-
ւորաց ներեալ էր « ոչ կարէ ոք ձօնել նմա՝ եթէ ոչ յառաջագոյն ընդ
աստիճանն տանջանաց արածնիցէ, եւ աստիճանքն են թուով ութ-
սուն » : Այս աստիճանաց արժանանալու համար փորձերու, ապաշ-
խարութեանց, տանջանաց կ'ենթարկէին թեկնածուն « ըստ աստիճա-
նաց 'ի վեր ելեալք 'ի թեթեւագունից տանջանաց սկսեալ 'ի դժնդա-
գոյնս կատարէին, յառաջագոյն՝ սովով ճնչել զանձինս իբր աւուրս 50,
եւ յայնմ փոփկալք 'ի գերանս արկանէին աւուրս երկու ապա 'ի ձեան
կացուցանէին աւուրս 20, յետոյ 'ի հուր անցուցանէին եւ զչար
ըմբերն որ կատարեալն եղեւ հատուցեալ, այնուհետեւ 'ի կատարելագոյն
սեղիցն » (Նոնոս, Մեկնութիւն Գրիգոր Աստուածարանի ձառից) :

'Ի կոոց խնդրէին պատգամ, երազանուութիւն, յաջողութիւն ձեռ-
նարկաց եւ բժշկութիւն հիւանդութեանց (ինչպէս Արաաշէս Բ. 'ի համար) :
ՔՈՒՐՄԵՐՆ . — Քուրմ եւ քանանայ բառերն ասորական ծագում
ունին որք ցոյց տան ասորական կրօնի ազդեցութիւնն :

Կային 'ի Հայս քուրմեր եւ քրմուհիներ :

Քուրմերն կ'անուանէին նաեւ ըստ իրենց պաշտաման Մեհե-
նակալ, Մեհենակալես : Մեհնունեաց սոհմը կը յիշատակուի՝ որ հաւա-
նականաբար վանուհեանց նման նախարարութիւն մը եւ կամ քրմոց
սոհմ մէկը : Գուցէ զոճող քուրմերու ցեղն Սարակղունիք կը կոչուէին :

Երբեմն գուցէ եւ շատ անգամ արքայազուներն (1) քրմապետ

(1) Բնապաշտական շրջանին մէջ ալ նոյնն կը թուի Արմենակ Սօսիի
անտառ տն կեց, Անուշաւան այդ նուիրական անասուն նուիրուեցաւ :

կ'ըլլային, որպէս Երուսղ' Երուսղայ եղբայրն որ քրմապետ էր ի Յագարան, Մածան՝ Արաւշէս Բ. ի որդին և Արաուզղայ եղբայրն քրմապետ էին Անի ամրոցին : Մոզգաչատէ էր անունն Արաւշէսի մի սիրելւոյն որ Երուսղի տեղ քրմապետ կարգուեցաւ : Վանազնի քրմապետաց նախարարութեան աստիճան տուաւ Վաղարշակ :

Այս ամէն ցոյց տան թէ շատ մեծարելի էին քրմապետք, դուցէ և թագաւորի խորհրդականք էին : Սոքա զերծ էին հարկէ և արքունի ծառայութենէ :

Քրմապետներն ունէին ընդարձակ հողեր, բազում զօրք և մեծ հարստութիւն : Թագաւորին աւերք տային և իրենց զնոյժ պատերազմաց կը մասնակցէին : Գրիգոր Լուսաւորիչ կաառուներն ջնջելու համար արքայական զօրքով անանց հետ կուսելու ստիպուեցաւ :

Շատ հարուստ էին քրմապետներն : Միայն Տարօնայ Վանու-նիք ունէին 6 զիւղ. 12298 աուն, 7847 զօրք և Հաչանից գաւառն իրենց հօտերու արածման յատկացեալ էր :

Քուրմերն սւսեալ էին. երկրի կրօնական և քաղաքական անցքերն զրի կ'առնէին, զորս Մեհեհական սլաւոսլորիւն կ'անուանէին : Մեհեհաններն մասննադարաններ ունէին, որոց գլխաւորն էր Անիի Արամազղայ մեհեհանն, ուր Ուղիմոյ քուրմն Բ. գարուն զրած է ժամանակադրութիւն մը : Բարդաճան ասորին այն տեղւոյ գրութիւններէն քաղելով զրեց Հայոց քրմաց պատմութիւնն :

Քուրմերն փախքական խոյր կը կրէին, վերարկու ունէին : Մեծ պաշտօնեայք սպարանջան, դուցէ և օղեր կը կրէին :

ՄԵՌԵԼՈՑ ԹԱՂՈՒՄՆ. — Հայք ալ՝ այլ հեթանոս ազգաց նման լալկան կիներ կը վարձէին իրենց մեռելոց հետեւելու համար, զորս Եղերաւարք կ'անուանէին : Սոքա 'ի նշան սգոյ կուլային, մազերնին կը փեթթէին ու գուցէ կը կաքաւէին : Արաւշէսի յուզարկաւորութեան առթիւ ձայնարկու կուսակ և աշխարհոյ կանայք յիշատակուին :

Մեծամեծաց և մանաւանդ իշխանաց և արքայից մահուան առթիւ անոր ձիերն, շուներն, գուցէ և այլ ընտանի կ'ընդունիններն ու զերիններն կը զոհէին : Մերթ անոր կիներն, սպասաւորներն ու սիրելիներն կամաւոր զոհեր կ'ըլլային, որպէս Արաւշէս Բ. ի համար « Ամբոխութիւնք մեռան ի մահուան Արաւշէսի, սիրելի կանայք և հարձք և մտերիմ ծառայք » : « Եւ շուրջ զերեզմանաւ լինէին կամաւոր մահուանք » : (Նորեն.) :

Հայոց արքայք, քահանայապետք և իշխանք սպիտակ կը հագուէին պաշտօնապէս, սպիտակ էին իրենց կառքերն, ձիերն ևւն :

Յուզարկաւորութեան առթիւ և սպիտակազգեստ սպարաէին ըլլալ ոչ միայն մեռեալն այլ և մեռելակառքն քաշող ձիերն, սպասաւորներն ևւն : Սակայն սոսկական ժողովուրդն սեւ կը հագնէր, ինչպէս Արաւշէս Բ. ին « ձայնարկու կուսանք սեւազգեստք » էին :

Արքայք և իշխանք բարձր տեղեր թաղուէին, այդ պատիւն

ըրաւ արդէն Հայկ իւր մեծագոր հակառակորդին Բեշայ: Գուցէ ըստ
 Սորենացուոյ « ի տեսիլ կանանց եւ որդւոց »: Նոյնն ընէին եւ ալլ
 Հայկազունք եւ Արշակունիք: Մերթ եւ պարսպաց վրայ մահաբձան կը
 կանգնէին եւ եթէ բարձր տեղեր չի գտնուէին, հողարլուր գերեզմաններ
 կը կազմէին: Այս բարձր դրիւք գերեզմանատուններն թիկ (1) կ'անուա-
 նէին: Զխակերպ եւ խոյակերպ գերեզմանաքարեր կը գնէին իշխանաց
 վրայ:

Մեծամեծաց, գուցէ միայն քրմապետաց, գերեզմանին վրայ
 բազին կը կանգնէին (որպէս Մատանայ) ու անոնց վրայ զոհեր կընէին
 ի վայելս քրմաց, աղքատաց եւ անցորդաց:

Գուցէ եւ կրակ վառելով խունկ կը ծխէին եւ ջուր կը գնէին
 անց. կարելի է այդ ժամանակէն մնացած է գերեզմանաքարերու վրայ
 երկու խորութ իւններ փորելու սովորոյթն:



(1) Թիլ անուամբ երկու աւաններ ունիմք ՚ի Հայս, մին Բարձր
 Հայոց եկեղեցաց դաւառի նանէի մեհենատեղին, եւ միւսն ՚ի վասպու-
 րական մերձ Ռիսի: Առաջինին գիրքն բարձր էր եւ եղաւ գերեզմանա-
 տեղի որդւոց եւ թոռանց Գրիգոր Լուսաւորչայ (Ագաթ. Սոր.), գուցէ
 եւ երկրորդն ալ երբե՛ն գերեզմանատեղի եղած է:

Թիկ բառն արարելէն բլուր նշանակէ, ուստի եւ ոմանք
 անոնցմէ եկամուտ կարծեցին ՚ի մեզ բարձր տեղերու թիկ անուանումն,
 սակայն մենք յառաջ քան արարացուոց ու իրենց լեզուի ազգեցութեան
 ՚ի մեզ մաից՝ գործածած եմք այս բառն, եւ այդ անուամբ բարձր
 գրիւք երկու աւաններ ալ ունիմք (մին՝ գուցէ եւ երկուքն ալ՝ գերեզ-
 մանատեղ է), ուստի եւ այլ կերպիւ բացատրելու է միեւնոյն բառի
 երկու լեզուաց մէջ ալ գտնուելն: Գուցէ սեմական է բառս եւ Ասորես-
 տանեայց ժամանակու մուտք գտած է ՚ի մեզ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ

Մեր այս դրութեան մէջ կապաշտութեան ի մեզ մուտքն՝
Խորենացւոյ հեռեւոզութեամբ՝ Պարթեւ Արշակունեաց միջոցաւ
ընդունեցինք :

Ըստ Խորենացւոյ՝ Պարթեւ թագաւորաց մին, Արշակ Մեծն (օտար
պատմագրաց Արշակ Չ. կամ Մինրդատ Ա. ն), Քրիստոսէ շուրջ 1 1/2
դար առաջ ընդարձակելով իր երկրի սահմաններն՝ արեւեց եւ Հայաս-
տանի, ու իր եղբայրն Վաղարշակ թագաւոր դրաւ Հայոցս վրայ, որ
եմոյժ ՚ի մեզ կոոց պաշտամունքն :

Այս Պարթեւ հարստութիւնն Արշակունի անուանեցաւ յ'անուն
Մեծին Արշակայ, եւ այս իշխանապետութիւնն՝ Վաղարշակէն յորդոց
որդի եւ երբեմն մօտաւոր շոտաւիղներէ՝ սակայն միշտ Արշակայ սե-
րունդէն՝ շարունակուեցաւ մինչ ց'վերջ այս հարստութեան (433):

Մատաթիա Գարազաչ եւ իրեն հեռեւոզ յինչով Պոլիբիոսի եւ
Սարաբոնի վկայութեանց՝ չ'են ընդունիր այս հարստութեան հաստա-
տութեան մասին Խորենացւոյ պատմածն, ու զայն հայկազն իշխանաց
կը վերագրեն. եւ այլ օտար պատմագրաց հեռեւելով կը յաւելուն թէ
սոցա սերունդն թագաւորեց մինչ ց'սկիզբն քրիստոնէութեան ու ապա
Հոովմայեցի եւ Պարսիկ իշխաններ կառավարեցին զՀայս եւ հուսկ
ուրեմն քրիստոնէութեան 105 թուականին Արտաշէս Բ. ով կը սկսի
Պարթեւ (Պահլաւ) ցեղի արապետութիւնն որ տեւեց մինչ ց'վերջ այս
հարստութեան (438):

Կարելի եւ հաւանական իսկ է որ այս հարստութեան հիմնա-
դրի ցեղն չ'է կրցած իշխել մինչ ց'վերջ այս հարստութեան եւ հազիւ
իսկ հասած է քրիստոնէութեան առաջին դարն եւն, սակայն իրենց
փաստերն անբաւական կը դանեմք Արշակունի հարստութեան ՚ի Պար-
թեւաց հաստատեալ ըլլալն մերժելու համար :

Համառօտեմք աստ ըստ Մ. Գարազաչի եւ իր հեռեւոզաց Արշա-
կունի հարստութեան հիմնարկութեան պատմութիւնն :

Հայաստան Մակեդոնացւոց իշխանութեան բաժանմամբ Աե-
լեւկեանց բաժին ինկաւ ու անոնց զերիշխանութեան տակ կը դանը-
ւէր մինչեւ Մեծն Անտիոքոսի ժամանակ, որոյ երկու զօրավարք վարէին
այս երկիրն: Մին Արտաքսիաս (Արտաշէս) վերին եւ Արեւելեան Հայքն
իսկ միւսն Չարիատէս (Չարեհ) Արեւմտեան հարաւային Հայքն՝ Մոփաց
աշխարհն : Յետ Մեծին Անտիոքոսի պարստութեան՝ սօքա ինքզինքնին
թագաւոր հռչակեցին (188 Ն. Ք.) Հոովմայեցւոց օգնութեամբ (Սարաբոն):

Վերին Հայոց թագաւորն Արտաքսիաս զաշխակեցեալ 180ին
Փոքուն Ասիոյ փոքր իշխանութեանց (Պերգամա, Բիթանիա, Գաղա-
տիա, Կապադովկիա, Պոնտոս) (Պոլիբիոս) : Արտաքսիաս, Չարիատէսի
յաջորդ Արտանէսն սպաննելով, Մոփաց թագաւորութիւնն ալ իրենին
միացուց եւ տէրութեան սահմաններն ընդարձակեց :

Պողիբրիտս (205—130) ժամանակակից էր Արտաքսիասի, ուստի կ'ընդունիմք՝ ըստ իր վկայութեան՝ իր ժամանակակից Վերին Հայոց վրայ թագաւորող Արտաքսիաս թագաւորի մը գոյութիւնն որ եւ դաշնակից էր Փոքր Ասիոյ փոքր Իշխանութեանց : Բայց ըսուած չ'է թէ Արտաքսիաս Հայկազն իշխանական ցեղէն էր, եւ թէ քանի որ ոչ Պողիբրիտս եւ ոչ ալ Սարաբոն կը յիշատակեն այս թագաւորի յաջորդներն, ինչո՞ւ չ'ընդունիլ թէ ասկէ վերջ Մեծն Արշակ Պարթեւ տիրած ըլլայ Հայոց, մանաւանդ որ սորա մինչեւ եփրատ արշաւանքն Գեմար Մոտերի օրով (162 - 149) ու աշխարհակալութիւնն՝ օտար պատմիչք (Գիսգորոս Սիկիլիացի) յիշատակեն, եւ չհաւատալ որ սա իր եղբայրն՝ Վաղարշակ թագաւոր դրած ըլլայ (150) Հայոց վրայ ու անոր յաջորդք իշխած ըլլան մինչ ց'Մեծն Տիգրան (89 Ն. Ք.) :

Սարաբոն (50 - 30) կապագովկացի աշխարհագիր պատմիչն, ժամանակակից Մեծին Տիգրանայ, կ'ըսէ թէ՛ Տիգրան Արտաքսիասայ սերունդէն էր : Միթէ՞ չ'կրնար սխալած ըլլալ, եւ կամ Պողիբրիտսի պատմութեան մէջ ընթերցած ըլլալով Արտաքսիաս թագաւոր Հայոց, անոր սերունդէն կարծէ Մեծն Տիգրան եւ ոչ անոր յաջորդ Պարթեւ Վաղարշակայ, յորմէ ծանօթութիւն չ'ունէր :

Սարաբոն զՏիգրան հայ կ'անուանէ . Վաղարշակէն մինչեւ Մեծն Տիգրան մէկ զար անցած էր. այդ ժամանակն բաւական եղած էր տիրող Պարթեւ ցեղին հայացման, որոց սկզբան տարբեր ցեղ մ'ըլլալուն մասին կրնար կասկած չ'ունենալ Սարաբոն : Իշխող ցեղ մը, միշտ իր իշխած երկրի ժողովրդեան լեզուն, կրօնն, յատկութիւններն եւ ի մի բան ազգութիւնն կ'որգեղրէ : Այսպիսի զիպաց օրինակներ բազմութիւ են ի պատմութեան, եւ նոյն իսկ մեր օրերն անգլի կ'ունենան . արդարեւ Չինաց այժմու իշխող գերդաստանն թաթար ցեղէ մը սերած է. Պելճիգայի եւ Բորթուգալի այժմու իշխող վեհապետներն՝ Գերմանիոյ Սաքսոնացուրի կոթա ընտանեաց կը վերաբերին. Ռուսմանիոյ թագաւորական ընտանիքն՝ Բրուսիոյ Հոէնցոլերն արքայական գերդաստանին մի ճիւղն է. վերջապէս Յունաստանի թագաւորն՝ Տանիմարգայի Հոլշթայն կուլթոպուրի արքայական ընտանիքին կը վերաբերի, սակայն ասոնք քան զՉինացին, Պելճիգացին, Բորթուգալցին, Ռուսմանիացին եւ Յոյնն անկի Չինացի, Պելճիոցի, Բորթուգալցի, Ռուսէն եւ Յոյն եղած են եւ իբրայն կը պաշտպանեն իրենց իշխած երկրին շահերն նոյն իսկ ընդդէմ այն երկրին որոյ զաւակն եղած են իրենց նախնիք :

Մ. Գարագաշեան եւ իր հեռեւողք՝ այս հարստութեան Արշակունի յորջորջման մասին կ'ըսեն թէ՛ Արշակ բառն քաղաւոր նշանակէ պարթեւ բարբառի, եւ բոլոր պարթեւ արքայք Արշակ կ'անուանէին Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. եւայլն. ուստի եւ մեր Արշակունի հարստութիւնն քաղաւորական ըսել է, այսինքն հայկազն թագաւորական ցեղէ իշխանապետութիւն, զի այդ հարստութեան հիմնադիրն Արարատայ հին արքայական զարմէն էր : Բայց զիա՞րդ երբ Հայկազն ցեղն վերջ գաւու, նշլալէս չի յորջորջուեցաւ այդ հարստութիւնն :

Մեր ազգային պատմիչք՝ Ագաթանգեղոս, Խորենացի, Բիւզանդ, բաղմիցս զՊարթևս սզգակաւնի կ'անուանեն: Առ այս Մ. Պարագաչ ու իր հեաեւոզք կ'ըսեն թէ՛ այդ ազգակցութիւնն Արշակունի հարբատութեան վերջին շրջանին (105—228) եղած է, ունենալով իշխող Պարթև ընտանիք մը, ու Խորենացին երկարած է այդ շրջան մինչ ց'սկիզբն այս Արշակունի անուանալ հարստութեան: Բայց ինչո՞ւ գործել այդ սխալն, եթէ հայրենամտութեամբ էր՝ սրով վարակեալ համարեն մեր պատմագրութեան հայրն, Հայկազն իշխանաց հիմնած մի հարբատութեան՝ Պարթևաց վերադրելն ուելի օտարամտի մը գործ կրնալ համարուիլ: Ինչո՞ւ Մեծն Տիգրանի նման Հայկազն վեհապետի սերունդն օտար համարել: Խորենացին, մեզ համար, եթէ սխալներ ունի՝ կամովին չ'են կրնար եղած ըլլալ:

Մինք մեր ազգային պատմաց հեաեւոզութեամբ կը հաւատամք թէ՛ Արշակունի հարստութեան առաջին դարերուն՝ Հայք բարեկամք էին Պարսից, որոց վրայ իշխէին իրենց ցեղակից Պարթև թագաւորք, սակայն երբ Սասանեանք (226 Յ. Ք.) ապստամբին Պարթև հարստութիւնն ու իրենք սկսան իշխել, բարեկամութիւնն վերջ գաւա: Շապուհ Սասանեան երբ Պարթև գետպաններ ու գոթականներ (Անանայոզա, Սուբէն) կը զրկէր Հայոց վրայ, Հայք նեղ մնալով անոնց սիրան շահելու համար յիշեցնէին անոնց իրենց Պարթևաց ազգակցութիւնն եւ ցաւ կը յայտնէին որ Սասանեանք Պարթևաց Պարսկաստանի ամբողջ յափշտակած են, եւ այլն:

Յառաջ քան զՍասանեան արքայաւորութիւն, արգարեւ իրր ազգականք սիրով էին Հայք եւ Պարթևք, ու Սասանեանց անոնց յաջորդելուն՝ այդ կապն բարձաւ եւ բարեկամութիւնն վերջ գաւա:

Եթէ հակառակ Ազգային Պատմութեան սյուշն եւ մեր համոզման՝ Արտաքսիաս հայկազն իշխանագուն մ'էր, ու Մեծն Տիգրան իրեն սերունդէ յաջորդն, եւ Արշակունիք հայազգիք էին մինչ ց'սկիզբն քրիստոնէութեան թուականն, եւ ապա միայն ժամանակ մը օտար իշխանաց արքայաւորութիւնն էր, Պարթևագն եղան արշակունի թագաւորք, ինչպէս առարկեն Պարագաչեան եւ իրեն հեաեւոզք, կրկին մեր գրութիւնն իր մեծ գծերուն մէջ չի խախտիր եւ ինչ գեր որ վերադրելնք Պարթևաց, այսինքն Աւեսայի արքայի ինկերուն յունաց նեաեւոզութեան Աստուածոց վերածումն ու զայն ի Հայս մուծակելն, Հայք անձամբ անձին կատարած են զայն՝ առանց պէտք ունենալու օտար միջամտութեան: Յայնժամ կը ստիպուինք անշուշտ կատարատեան շրջանի սկզբնաւորութիւնն փոքր ինչ աւելի հին ենթադրել, այսինքն Մակեդոնացոց արքայաւորութեան ժամանակէն կամ շուրջ երեք դար առաջ քան զՎրիստոս:



Bucheinband von
JOSEF ERDMANN
BONN, Dottendorferstr. 144

